Türk Dilleri Araştırmaları 14 (2004): 207-240

Kaşgarlı Mahmut'un Kabri ve Yurdu

Mehmet Ölmez
(İstanbul)

DLT'nin yazarı Maḥmūd el-Kāşġarī'nin, Türkiye'de yaygın yazıldığı şekliyle Kaşgarlı Mahmut'un mezarı günümüzden 21 yıl öncesine kadar tam olarak bilinmiyordu. Bu bilinmezlik, DLT'yi [Yeni] Uygurcaya çeviren İbrahim Mutii ve Mirsultan Osmanov'un keşifleriyle ortadan kalktı. Bu keşfi bir kez de birinci elden 2000 yılı Temmuz sonunda Ürümçi'ye yaptığım ilk seyahat sırasında tanınmış Uygur bilgini Mirsultan Osmanov'u evini ziyaretimde dinledim. Bu ziyaret esnasında konu Kaşgarlı Mahmut ve doğum yerinden açılınca bana İbrahim Mutii ile *Tarim* dergisinde yazdıkları yazıyı getirdi ve yazının hikayesini anlattı. Buna göre, DLT'yi Uygurcaya, çağdaş Uygurcaya çevirirlerken kimi sorunları çözmek için 1982 yılının sonunda Kaşgar'a giderler. Aralık ayı ve onu takip eden aylarda bir süre yörede kalırlar. Bu esnada Kaşgar yakınındaki Oypal'da "Hezriti Molam" türbesini ziyaret ederler. DLT'de yer alan bilgilerden, türbeye atfedilen önemden ve nihayet kabrin eski "türbedar"larından diyebileceğimiz İmin Hesen Kazi Ahunum'un getirdiği, kabre ait Mesnevî içerisinde yer alan vakıf senedinden Kaşgarî'nin memleketinin Oypal olduğu görüşünü çıkartırlar.[1]

İmin Hesen Kazi Ahunum'un getirdiği Mesnevî'nin bir de ilginç

---

1 DLT: *Dīvānu Luġāti't-Turk*. Burada tıpkıbasımını verdiğim makale H. Kasapoğlu Çengel'ce *Bilig* dergisinin 23. sayısında yayımlanmıştı, makalenin tamamını Türkçe olarak okumak isteyenler buraya bakabilirler: "Kâşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı Hakkında", İbrahim Mutiy - Mirsultan Osmanov, çeviren: Doç. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel, *Bilig*, Güz 2002, sayı 23: 189-208; Yine ilerleyen sayfalarda yer vereceğim vakıf belgesinin fotoğrafı, yazıçevrimli metni ve Türkçeye çevirisi de Osman Fikri Sertkaya'ca hazırlanmış ve "Son Bulunan Belgeler Işığında Kâşgarlı Mahmûd Hakkında Yeni Bilgiler" adıyla *Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri, 7-8 Mayıs 1999, Ankara- Türkiye* adlı kitap içerisinde yayımlanmıştır (s. 130-144). Vakıf belgesinin Türkçe çevirisi için de buraya bakılabilir.

hikayesi vardır. Çin'de 1960'ların ikinci yarısı sonrası ve 1970'lerin başlarında "Kültür Devrimi" adıyla eski Uygarlıklara ait kültür ürünleri yok edilirken İmin Hesen Kazi Ahunum'un hocası bir çok kitap arasından Mesnevî'yi seçmiş ve bu kitabı çok iyi koruması için kendisine vermiştir. Mesnevî, dolayısıyla vakıf senedi bu sayede bugüne ulaşabilmiştir.

Söz konusu Opal, bugüne değinki çevirilerde Arap harfli metnin harekelenişindeki sorunlardan dolayı Latin harflerine yanlış aktarılmıştır (örneğin Besim Atalay ve Dankoff çevirileri böyledir). Besim Atalay Arap harfli metinde ابل şeklinde yer alan kısmı " ابل Abul: Bizim ilde –Kaşgarda- bir köy adı [+]." şeklinde çevirir. Yine dipnotunda da "[+] Bu kelime basma nüshada ابل , yazma nüshada ابل şeklindedir. Brockelmann gibi biz de bunu << ابل Abul>> okuduk. B.A." diye açıklar (*Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi,* I, Ankara 1939, 73).[2] Gerçekten de Kilisli Rıfat'ın yayımladığı basma nüshada hareke yer almaz: ابل — إسم قرية لنا (*Kitābu Dīvāni Luġāti't-turk*, Dârü'l-Hilâfetü'l-âliyye [İstanbul], [Hicrî] 1333, s. 70).

Yazmada ise söz konusu satır şöyledir (49. s.): ابل اسم قريه لنا

Gerçekten de, Kaşgarlı'nın türbesiyle ilgili araştırmalarından çok önce, 1981'de yayımlanan Uygurca çevirinin ilk cildinde, çeviriyi yayımlayanlar doğru olarak bu sözcüğü/yer adını *opal* şeklinde okumuşlardır:

opal ئوپال . بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى .

opal Opal. Bizniŋ yurtniŋ nami. "**opal** Opal, bizim memleketimizin adı."

Aynı sözcükle ilgili dipnotta ise yazma nüshada bu sözün harekesinin açık olmadığı, *elif* ile *be*'nin ortasındaki *ötre*'yi Brockelmann ile Atalay'ın *be*'nin üstüne koyarak *abul* diye okudukları belirtilir. Onlara göre ise *ötre*, *elif*'in üzerine konarak "opal" diye okunsa doğru olacaktır. Çünkü Kaşgarlı

2 Gerçekten de C. Brockelmann'ın yayımladığı çalışmada sözcük "*abyl* Dorf in Kāšγar I, 70, 5" olarak yer alır (*Mitteltürkischer Wortschatz.* Budapest/Leipzig 1928, s. 240).

Mahmut bu söze «اِسْمُ قَرْيَةٍ لَنَا — بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» diye açıklama getirmiştir. Kaşgarlı Mahmut "bizim memleketimiz, yurdumuz" dediğine göre normalde bunun Kaşgar'ın 36 kilometre güney batısında bulunan ve bugüne değin "Opal" olarak bilinen yer olması gerekir (Uygurca çeviri, I. C., s. 99, dipnot):

يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ھەرىكىسى ئېنىق ئەمەس. «ا - ئېلىف» بىلەن «ب» ئوتتۇرىسىدىكى زەممىنى بىروككېلمان ھەم بېسىم ئاتالاي «ب»غا تارتىپ، «*abul*» دەپ ئوقۇغان. بىزچە «ا - ئېلىف»قا تارتىپ، «*opal*» دەپ ئوقۇش توغرا. چۈنكى مەھمۇت قەشقەرى بۇ سۆزگە «اِسْمُ قَرْيَةٍ لَنَا — بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دەپ ئىزاھ بەرگەن. مەھمۇت قەشقەرى «بىزنىڭ يۇرت» دەپ ئالاھىدە تەكىتلىگەن بۇ چوڭ يېزا قەشقەردىن 36 كىلومېتىرچە غەربىي جەنۇپ تەرەپتە بولۇپ، تا ھازىرغىچە «*opal*» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

*Yazma nüshida bu söznin herikisi ènik emes. «ا - èlif» bilen «ب» ottu-risidiki zemmini Brokkèlman hem Bèsim Atalay «ب»ġa tartip, «**abul**» dep okuġan. Bizçe «ا - èlif» tartip, «**opal**» dep okuş toġra. Çünki Mehmut Keşkeri bu sözge «ismu karyet*^{in} *lenā - biznin yurtnin nami» dep izah bergen. Mehmut Keşkeri «biznin yurt» dep alahide tekitligen bu çon yeza Keşkerdin 36 kilomètirçe ġerbiy cenup terepte bolup, ta hazirgiçe «opal» dep atilip kelmekte*

Uygurca yayından kısa bir süre sonra, bir yıl sonra çıkan ve bu sözcüğün okunuşunda Brockelmann ile Atalay'ı izleyen Kelly/Dankoff, söz konusu yer adını dikkatle ve soru işaretiyle okuyarak şöyle çevirirler:

'BUL **abul** (?) Name of one of our villages", yine dipnotta da "U in pencil (?- unclear)" (Kelly/Dankoff, c. I, s. 112)

DLT'yi İngilizceye çeviren her iki, araştırıcı bu ifadeyle *u*'nun, yani *ötre*'nin sorunlu olduğunu vurgularlar.

Öte yandan, İbrahim Mutii ile Mirsultan Osmanov'un makalelerinden çok sonra çıkan Kazakça çeviride Uygurca çeviri görülmüş olmasına rağmen Brockelmann ve Atalay okuyuşları izlenerek *abul* okunur (Kazakça çeviri, c. I, s. 102):

ابل АБUL АБҰЛ*: Біздің жұрттағы мекен аты.

* Бұл сөздің харакаттары жазба нұсқасында анық түспеген.К. Броккельман үстінгі зәммәлық таңбаны «б» әрпіне теліп «Абұл» деп оқиды. Б. Аталай сол К. Броккельман талдауын құптаған. Ұйғыр аудармасында (Шыңжаң) «Опал» деп, зәммәні әліпке аудара оқиды.

Büyük ölçüde Uygurca çeviriyi izleyen Çince çeviride ise doğru olarak *opal* okunmuştur (Çince çeviri, c. I, s.):

اُبل opal① 乌帕尔。我们家乡的名称。

① 手抄本中这个词的元音符号的位置标得不清楚，布罗克尔曼和伯西姆·阿塔莱都将"ا—elif"与"ب"之间的合口符移到"ب"之上而读为"ābul"。我们认为应该移到"ا—elif"之上，读作"opal"才对。因为马赫穆德·喀什噶里将这个词诠释为"اِسْمُ قَرْيَتِنَا 我们家乡的名称"。马赫穆德·喀什噶里特别指出的"我们的家乡"就是位于喀什噶尔西南三十六公里处的乌帕尔区。至今维吾尔人仍然称此地为"乌帕尔"。

Doğrusu yöreyle ilgili Batılı gezginlerin 19. ve 20. yüzyıla ait seyahatnameleri gözden geçirilseydi, *opal* adına bu kaynaklarda ve eklerinde verilen haritalarda rastlanabilirdi:

The Hearth of Asia. A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times, F. H. Skrine and E. D. Ross, London 1899: 38°-40° enlem ve 74°-76° boylam arası, *Upal*; yine bak. *Sven Hedin Central Asia Atlas Memoir on Maps*, vol. II. Index of Geographical Names, D.M. Farquhar, G. Jarring and E. Norin, Stockholm 1967, harita J 43-VII b, *Opal Bazar*.

İbrahim Mutii ve Mirsultan Osmanov'un bölgede yaşayan söylenceler üzerine yaptıkları derlemeler, incelemeler de (97 yaş) söz konusu türbenin Kaşgarlı Mahmut'a ait olduğunu destekler niteliktedir. Irak, İran'a kadar gittiği, çok sayıda dil bildiği, dönüşünde orada medresede müderrislik yaptığı ve diğer bilgiler.

Bugün Mirsultan Beyin korumakta olduğu Mesnevî'nin arasına yapıştırılmış olan vakıf belgesinin çektiğim renkli resmi burada verilmiştir. Belgeyi Mirsultan Bey IPA ile aşağıdaki şekilde yazdı:

tɛ'rixqɛ bir miŋ iki jyz ɛllig mah-i rɛʤɛb-ɛl-murɛʤʤɛbniŋ on tørt bɛʁɛr jili muzafat-i kaʃʁɛr mɛhkɛmɛ-i darilqɛza mɛsnɛd-i ʃɛri'ɛt molla sadiq ɛ'lɛm bin ʃah ɛ'la axund xatɛm-i fizzɛjl tɛndurustluq halɛtim bir jyz on tørt jaʃ

salim bilɛn 'ilm hissijat iʃtijaq ɛdɛbliʁ kɛjfijat bilɛn qolumdiki bir mɛqwaʁɛ muʃtɛmil mɛnbɛij mɛ'rifɛt ʃɛs dɛftɛri mɛsnɛwi 'ilmu 'ɛrfan mɛ'nɛwij qɛlɛm idʒtihad bilɛn ɛwraq sɛhifɛsigɛ zijnɛt bɛrgɛn qimmɛt bɛha mulk-i zɛr xɛrid kitabimni bɛlɛdɛi kaʃʁɛr dɛr mɛwzɛij ojfal tɛht-i dʒɛbɛl tʃɛʃm-i zulali sɛhnɛsidɛ mɛdfun musɛnnif-i 'ɛrfan hɛzrɛt-i mɛwlam ʃɛmsiddin husɛjin sahib-i qɛlɛm mɛhmud ɛl-kaʃʁɛrijniŋ mazaratiʁɛ wɛqf mutlɛq wɛ tɛsdiq-i mu'ɛbbɛd (qildim). bu uluʁ ɛdibɛ mɛ'rifɛt kitabimni ɛdib, 'ilm-i ɛrbablar bilɛn mazar-i ʃɛmsiddin husɛjin sahib-i qɛlɛm mɛhmud-ɛl-kaʃʁɛrijniŋ qɛbr-i- mɛtɛbɛrrik sɛhnɛsidɛ tʃɛʃm-i zulali ɛtrafida olturup mɛzkur kitabni mutali'ɛ qilip sahib-i qɛlɛm hɛzrɛt-i-mɛwlam ʃɛmsiddin husɛjin mɛhmud-ɛl-kaʃʁɛrijniŋ hɛqlɛridɛ du'a qilip ɛwlad-i-ummɛt, qɛwm-i-millɛtgɛ tɛ'lim-i-'ilm qilip fɛzl-i-kɛmal tapiʃiʁɛ sɛ'ij qilʁajlar. bu mɛzkur wɛqf kitabimʁɛ baʃ ʃagirdim molla zɛjd xɛlfɛt bin molla 'ɛwwɛzni mutɛwɛlli nisb qildim: dep xatɛm-i fizzɛjl molla sadiq ɛ'lɛm øz møhrymni basdim mɛzkur iqrarimniŋ rasīliqiʁɛ 'ulɛma-i-mudɛrris ɛlnɛzɛr axunum, diwan-i-ʃahan molla abdurrɛhim nizari wɛ noruz katip, turduʃ katip, turdi ʃɛjx axunum, molla ʁodʒilaq, ojfaldin zɛjdin qorul bɛgilɛr ʃahiddurlar

tamʁa: zubdɛt-ɛl-ulɛma'
'alim-ɛl-wɛqt
molla sadiq ibn ʃah ɛ'lɛ.

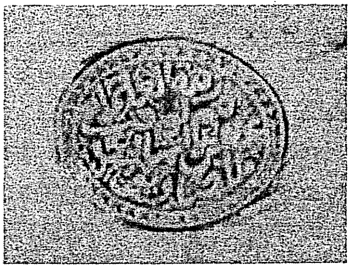

Mirsultan Bey'ce Latin harflerine aktarılan metnin Türkiye'de kullanılan yazıçevrimi sistemiyle gösterilişi:

te'rihke bir miŋ iki yüz ellig mah-i receb-el-mureccebniŋ on tört beğer yili muzafat-i kaşğer mehkeme-i darilkeza mesned-i şeri'et molla sadik e'lem bin şah e'la ahund hatem-i fizzeyl tendurustluk haletim bir yüz on tört yaş salim bilen 'ilm hissiyat iştiyak edebliğ keyfiyat bilen kolumdiki bir mekwağe muştemil menbeiy me'rifet şes defteri mesnewi 'ilmu 'erfan me'newiy kelem ictihad bilen ewrak sehifesige ziynet bergen kimmet beha mulk-i zer herid kitabimni beledei kaşğer der mewzeiy oyfal teht-i cebel çeşm-i zulali sehneside medfun musennif-i 'erfan hezret-i mewlam şemsiddin huseyin

sahib-i ḳelem mehmud el-kaşġeriyniŋ mazaratiġe weḳf mutleḳ we tesdiḳ-i mu'ebbed (ḳildim). bu uluġ edibe me'rifet kitabimni edib, 'ilm-i erbablar bilen mazar-i şemsiddin huseyin sahib-i ḳelem mehmud-el-kaşġeriyniŋ ḳebr-i- meteberrik sehneside çeşm-i zulali etrafida olturup mezkur kitabni mutali'e ḳilip sahib-i ḳelem hezret-i-mewlam şemsiddin huseyin mehmud-el-kaşġeriyniŋ heḳleride du'a ḳilip ewlad-i-ummet, ḳewm-i-milletge te'lim-i-'ilm ḳilip fezl-i-kemal tapişiġe se'iy ḳilġaylar bu mezkur weḳf kitabimġe baş şagirdim molla zeyd ḫelfet bin molla 'ewwezni mutewelli nisb ḳildim: dep ḫatem-i fizzeyl molla sadiḳ e'lem öz möhrümni basdim. mezkur iḳrarimniŋ rasīliḳiġe 'ulema-i-muderris elnezer aḫunum, diwan-i-şahan molla abdurrehim nizari we noruz katip, turduş katip, turdi şeyḫ aḫunum, molla ġocilaḳ, oyfaldin zeydin ḳorul begiler şahiddurlar

tamġa: zubdet-el-ulema'

'alim-el-weḳt

molla sadiḳ ibn şah e'le.

Metnin Yeni Uygurca çevirisi:

Hicri 1252 (kala) yili uluġ recep ėyiniŋ 14-küni şerietniŋ tüvrügi bolġan Ḳeşḳer vilayiti ḳazi mehkimisiniŋ ḳazisi, tövende möhrümni basḳuçi menki Molla Sadiḳ Elem Şah ela Aḫun oġli bir yüz on töt yaşka kirgen tendurusluḳ halitim, ilimge bolgan hissiyatim, iştiyaḳim ve edeplik keypiyatim bilen ilim-meripetni mezmun ḳilġan, alte depterni bir muḳaviġa tüplep, varaḳliriġa ictihat ḳelimi bilen zinnet bėrip yėzilġan kimmet bahaliḳ, altunġa sėtivalġan mülküm bolġan "mesnevi şėrip" namliḳ kitavimni Ḳeşkerniŋ Opal rayoni taġ baġrida, süzük bulaḳ sehniside depin kilinġan hezriti mevlam, dinniŋ ḳuyaşi, Hüseyin (oġli) ḳelem igisi bolġan Mehmut Ḳeşḳer'niŋ mazariġa mutleḳ veḫp ve ebedi sedika (ḳildim)

Bu uluġ edipke (mutleḳ veḫp ḳilġan) ilim meripet mezmunideki bu kitavimni edipler bilen ilim erbapliriniŋ dinniŋ kuyaşi, Hüseyin (oġli) ḳelem igisi bolġan Mehmut Ḳeşḳer'niŋ mubarek ḳebri üstide, süzük bulaḳ etrapida olturup mutalie ḳilip, ḳelem igisi bolgan hezriti mevlam, dinniŋ ḳuyaşi, Hüseyin (oġli) Mehmut Ḳeşḳeri heḳḳide dua ḳilip, musulman evlatliri ve millitimizniŋ ḫelḳ ammisiġa ilim ügitip, ularniŋ toluḳ peziletlik boluşiġa tirişişini ümit ḳilimen. Veḫp ḳilġan mezkur kitavimġa baş şagirtim Molla Eydḫelpet Molla Ėvez oġlini başḳurguçi ḳilip teyinlidim, dep tövende molla Sadiḳ elem öz möhrümni bastım.

Mezkur ikrarimniŋ rastligiga muderris ölima Elnezer Ahunum, baş katip molla Abdurėhim nazarı, Noruz katip, Turduş katip, Turdi şeyh ahunum, Molla Gocilak Opal'din Zeydin Korulbėgi katarliklar guvadur.

Möhür

Daŋlik ölima, devrniŋ alimi Molla Sadık Şah Ela ogli. (Möhür hicri 1208 yili oyulgan).

2004 yılı Ağustos ayında Kaşgar'a ve çevresine (Artuç, Hoten) gitme fırsatım oldu. Bu vesileyle o günlerde yol çalışmalarının sürdüğü Oypal'a kadar gittim. Hem Oypal'ı hem de türbeyi, buradaki küçük müzeyi, Kaşgarî'nin diktiğine inanılan Hay Hay Terek'i görebildim. O günlerin anısı olan resimler Mirsultan Bey'den aldığım resimlerle birlikte izleyen sayfalarda yer almaktadır. Burada nazik yardımlarından, elindeki belgeleri resimlememe izin vermesinden dolayı Mirsultan Beye teşekkürü bir borç bilirim.

Resim Ekleri:

1. Mirsultan Beyin elyazısıyla vakıf senedinin yazıçevrimli metni: 214-216
2. DLT'nin Yeni Uygurca çevirisinin ilk cildi: 217
3. *Tarim* dergisindeki makalenin tıpkıbasımı: 218-234
4. Kaşgarî'nin kabrine ve Mirsultan Beyin çalışma arkadaşlarına ait çeşitli resimler: 235-238
5. Vakıf senedinin yapıştırılı olduğu Mesnevî'nin ilk sayfası: 239
6. Vakıf senedinin fotoğrafı: 240

tɛrixqɛ bir miŋ iki jyz ɛlliq mah-i rɛdʒɛb-ɛl-
murɛdʒdʒɛbniŋ on tørt bɛqɛr jili muzafat-i
kaʃɣɛr mɛhkɛmɛ-i dapilqɛza mɛsnɛd-i ʃɛriʔɛt
molla sadiq ɛʔlɛm bin ~~m~~ ʃah ɛʔla axund
xatɛm-i fizzɛjl tɛndurustluq halɛtim bir jyz on
tørt jaʃ salim bilɛn ʔilm hissijat iʃtijaq ɛdɛb-
lik kɛʃfijat bilɛn qolumdiki bir mɛqwaʁɛ muʃtɛ-
mil mɛnbɛij mɛʔrifɛt ʃɛs dɛftɛri mɛsnɛwi ʔilmu
ʔɛrfan mɛʔnɛwij qɛlɛm idʒtihad bilɛn ɛwraq sɛ-
hifɛsigɛ zijnɛt bɛrgɛn qimmɛt bɛha mulk-i zɛr
ʃɛrid kitabimni bɛlɛdɛi kaʃɣɛr dɛr mɛwzɛij ojfal
tɛht-i dʒɛbɛl tɛʃm-i zulali sɛhnɛsidɛ mɛdfun
musɛnnif-i ʔɛrfan hɛzrɛt-i mɛwlam ʃɛmsiddin

شنجاڭ خەلق نەشرىياتى

husɛjin sahib-i qɛlɛm mɛhmud-ɛl-kaʃʁɛrijniŋ
mazaratiʁɛ wɛqf mutlɛq wɛ tɛsdiq-i mu'ɛbbɛd
(qildim). bu uluʁ ɛdibɛ mɛʔrifɛt kitabimni
ɛdib, ʔilm-i ɛrbablar bilɛn mazar-i ʃɛmsiddin
husɛjin sahib-i qɛlɛm mɛhmud-ɛl-kaʃʁɛrijniŋ
qɛbr-i-mɛtɛbɛrrik sɛhnɛsidɛ ʧɛʃm-i-zulali
ɛtrafida olturup mɛzkur kitabni mutaliʔɛ
qilip sahib-i qɛlɛm hɛzrɛt-i mɛwlam ʃɛmsid-
din husɛjin mɛhmud-ɛl-kaʃʁɛrijniŋ hɛqlɛridɛ
duʔa qilip ɛwlad-i-[illegible] ummɛt, qɛwm-i-millɛtgɛ
tɛʔlim-i-ʔilm qilip fɛzl-i-kɛmal tapiʃiʁɛ
sɛʔij qilʁajlar. bu mɛzkur wɛqf kitabimʁɛ
baʃ ʃagirdim molla ʔɛjd xɛlfɛt bin molla

ʔɛnwɛzni mutɛwɛlli nisb qildim: dep xatɛm-i-
fizzɛjl molla sadiq ʔɛʔlɛm øz møhrymni basdim.
mɛzkur iqrarimniŋ rastliqikɛ ʔulɛma-i-muderris
ɛlnɛzɛr axunum, diwan-i-ʃahan molla abdurrɛhim
nizari wɛ noruz katip, Turduʃ katip, Turdi ʃɛjx
axunum, molla ʋodʒilaq, ojfaldim zɛjdin qoral-
begiler ʃahiddurlar

tamʁa: zubdɛt-el-ʔulɛma

ʔalim-el-wɛqt

molla sadiq ibn ʃah ɛʔlɛ:

ʔ— ɛ

مەھمۇت قەشقەرى

تۈركىي تىللار دىۋانى

بىرىنچى توم

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

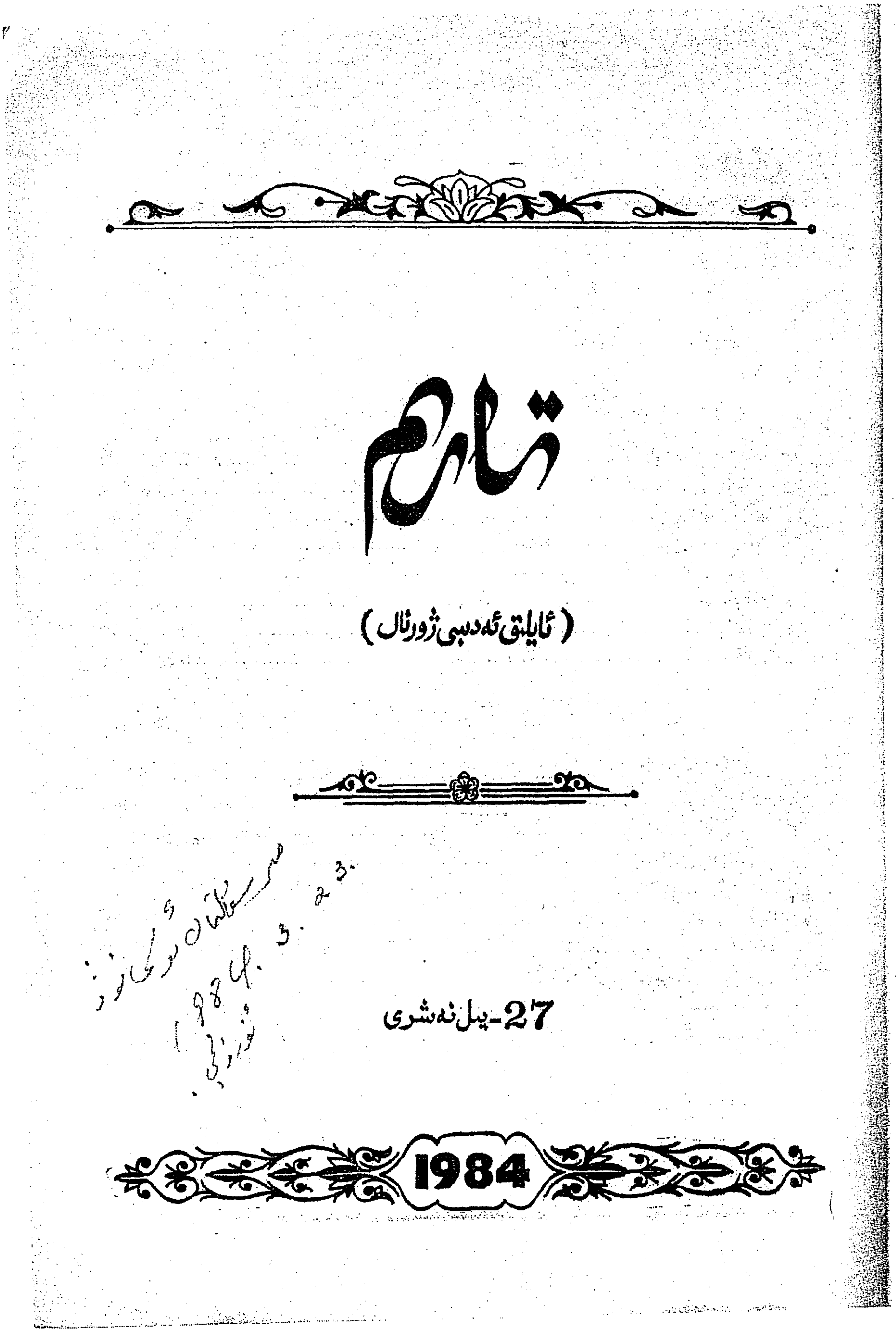

تارىم

(ئايلىق ئەدەبىي ژورنال)

27-يىل نەشرى

1984

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە مازىرى توغرىسىدا

ئىبراھىم مۇتىئى ،
مىرسۇلتان ئوسمانوپ

مەملىكىتىمىزنىڭ 11-ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى، ھاياتى ھەم قەيەردە ۋاپات بولغانلىقى ئىلىم دۇنياسىدا ھازىرغىچە تولۇق ئېنىقلانماي كېلىۋاتقان بىر مەسىلە ئىدى. بۇ ھەقتە تۈرلۈك كۆزقاراش ۋە پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن، يەنىلا كەڭ جامائەتچىلىكنى قانائەتلەندۈرەلمەي كەلدى. بەزى كۆزقاراشلار ھەتتا رىياللىقتىن ناھايىتى يىراقلىشىپ كەتتى.

بىز ئالىمنىڭ «دىۋان»دا ئۆز يۇرتى ۋە ھاياتى ھەققىدە بەرگەن ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىزلىنىپ كۆرۈش مەقسىدى بىلەن 1982-يىلى 12-ئايدىن 1983-يىلى 3-ئايغىچە قەشقەردە «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ III-تومىنى ئۇيغۇرچە نەشرگە تەييارلاش خىزمىتى جەريانىدا قەشقەرنىڭ ئوپال يېزىسىنى نۇقتا قىلغان ھالدا بىر نۆۋەت مەخسۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن (1982-يىلى 12-ئاينىڭ 18-، 19-كۈنلىرى) ئوپالدىكى «ھەزرىتى موللام» مازىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تارىخىي ئورۇنلارنى كۆزدىن كەچۈردۇق. ئاندىن ئوپال ۋە قەشقەردىكى پېشقەدەم ئۆلىمالار، زىيالىلار ۋە مۇناسىۋەتلىك ئادەملەردىن ئۇلار بىلىدىغان ئەھۋاللارنى ھەم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى ئىگىلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن 1982-يىلى 12-ئاينىڭ 30-كۈنى ئوپالدىكى «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرى ئىكەنلىكى توغرىسىدا بىرىنچى قېتىملىق دوكلادىمىزنى ئاپتونوم رايوندىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بىلەن قەشقەر مەمۇرى مەھكىمىسىگە ئەۋەتتۇق①. شۇ ئاساستا قەشقەر مەمۇرى مەھكىمە مەسئۇللىرىدىن يولداش ماموتوپ ۋە ئەيسا شاكىرلارنىڭ قىزغىن قوللىشى بىلەن 1983-يىلى 1-ئاينىڭ 6-كۈنى قەشقەردىكى ئۆلىمالار، زىيالىلارنىڭ ۋەكىللىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنىڭ سۆھبەت يىغىنىنى ئۆتكۈزۈپ، جامائەتچىلىكتىن پىكىر ئالدۇق. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھەقتە يەنىمۇ كۆپ ئادەملەرنىڭ دىققىتى قوزغىلىپ، بىزنى بىرمۇنچە قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەرنىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرىدىن ئىمىر ھەسەن

① بۇ دوكلات «قەشقەر ئەدەبىياتى» نىڭ 1983-يىل 2-سانىدا بېسىلغان.

قازى ئاخۇنۇم تەقدىم قىلغان، مۇندىن 150 يىلچە ئاۋۋال يېزىلغان بىر كىتاپ ۋەخپىنامىسى تولىمۇ قىممەتلىك ھۆججەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇپالدىكى «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ ھەققىدە مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرى ئىكەنلىكى ئوچۇق بايان قىلىنغان. بۇ ھۆججەت بىزنىڭ ئاغزاكى ماتېرىياللار ئاساسىدا يېزىلغان بىرىنچى قېتىملىق دوكلادىمىزدا ئالغا سۈرۈلگەن كۆزقاراشلىرىمىزنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى تەستىقلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىز تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن كېلىپ، ئىككىنچى قېتىملىق دوكلادىمىزنى يېزىشقا مۇۋەپپەق بولدۇق ۋە ئۇنى 1983 - يىلى 4 - ئايدا شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىلمي ھەيئەتلىرىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىغا قويدۇق.

ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بىز قەشقەر ۋە ئۇپالدا دەسلەپ سۆزلەشكەن كىشىلەرنىڭ تولىسى «تۈركى تىللار دىۋانى» نىڭ ئۇيغۇرچە I - تومى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ئۇنى كۆرگەن ياكى كۆرەلەيدىغان كىشىلەر ئەمەس، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئەزەلدىن «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىغىنى قىلىپ كېلىۋاتقان ئاددى خەلق، بىر قىسمى كونىچە ئوقۇغان بولسىمۇ، ئىلىم دۇنياسىدا مەھمۇت قەشقەرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردىن بىخەۋەر كىشىلەر. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «ھەزرىتى موللام» نىڭ مەھمۇت قەشقەرى ئىكەنلىكى ھەققىدىكى ھەرخىل رىۋايەتلەر بىزگە خەلقىمىزنىڭ ئۆزىنىڭ بۇ مۇنەۋۋەر پەرزەنتىنى بىرقانچە ئەسىرلەر داۋامىدا چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن ياد ئېتىپ كېلىۋاتقانلىغىنى، ئۇنى ئۇنتۇپ كەتمىگەنلىكىنى ھىس قىلدۇردى. بىز بۇ ماقالىمىز ئارقىلىق بۇ ماتېرىياللارنى ئۆز ئەينى بويىچە جامائەتچىلىككە مەلۇم قىلماقچىمىز ۋە ئۆزىمىزنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى قېتىملىق دوكلادىمىزدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆزقاراشلىرىمىزنى تەپسىلى بايان قىلماقچىمىز. بىز بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە ئىگەللىگەن ماتېرىياللارنى ئېلان قىلىشتا ئۇلارنىڭ مېغىزىدىن پايدىلاندۇق، شاكىلىنى تاشلىدۇق. يەنى مەسىلىگە ئالاقىدار بىر قىسىم رىۋايەتلەر ئىچىدىكى ئەسىرلەر داۋامىدا قوشۇلۇپ قالغان بەزى ئەپسانىۋى يىپىنچىلارنى نەزەردىن ساقىت قىلدۇق.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە مازىرى ھەققىدە بىز ئىگەللىگەن ماتېرىياللار تۆۋەندىكىچە:

1. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قەشقەرلىك ئىكەنلىكى ئۇنىڭ تەخەللۇسىدىن ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئىلىم دۇنياسىدا چىنلىققا ھۆرمەت قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ھېچقايسىسى بۇنىڭدىن قىلچە گۇمانلانمايدۇ.

ئالىمنىڭ قەشقەرنىڭ قايسى يېرىدىن ئىكەنلىگىگە كەلسەك، بۇ ھەقتە «تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى مۇنداق بىرنەچچە پاكىت بىزنىڭ دىققىتىمىزنى ئۆزىگە تارتىدۇ:

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» دا قەشقەر ئەتراپىدىكى 20 دىن ئارتۇق يەر ئىسمىنى ئىزاھلىغاندا، ئۇلارنىڭ كۆپىنى «اِسْمِ بَلْدَةٍ كَانَتْ قُرْبَ كَاشْغَرْ» (قەشقەر يېنىدىكى بىر شەھەر-

شۇڭا «دىۋان»دا «اَذِغْ *aẑïq*» دەپ تىلغا ئېلىنغان ۋە ھازىر «ئازىق» دېيىلىۋاتقان بۇ مەھەللىنىڭ ئىسمى ئەنە شۇ «ئازىق تىكەن دارىسى» دېگەن سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ.

11 - ئەسىردىكى خاقانىيە تىلىنىڭ ئاساسەن «ز - *ẑ*» لىق تىل ئىكەنلىكى، كېيىنچە بۇ تاۋۇشنىڭ «ي - *y*»غا ئۆزگەرگەنلىكى، لېكىن بەزى يەر ئىسىملىرىدا، مەسىلەن، ئوپالدىكى «ئازىق» ۋە ئاتۇشتىكى «ئازاق» سۆزلىرىدە «ي - *y*»غا ئۆزگەرمەي (جۇغراپىيىۋى ئىسىملار ئومۇمەن تۇراقلىق بولغاچقا، مۇنداق ئۆزگىرىش ئاز بولىدۇ)، ئەسلى تەلەپپۇزى ساقلىنىپ قالغانلىقىغا دىققەت قىلىنسا، يۇقۇرقى قاراشنىڭ ئاساسسىز ئەمەسلىكى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

مانا بۇ بىزنىڭ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى قەشقەر، قەشقەردىكى ئوپال يېزىسى ۋە ئوپالدىكى «ئازىق» مەھەللىسى دېيىشىمىزدىكى بىرىنچى ئاساس.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەھمۇت قەشقەرى «بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دەپ ئىزاھلىغان بۇ ئىككى يەر ئىسمى ئىنقىلابتىن كېيىن، بىر بىرىنچىدىن، «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ بىردىن ئاۋۋالقى تەرجىمىلىرىنى نەشر قىلدۇرغان بىروككېلمان، بېسىم ئاتالاي ۋە سالىھ مۇتەللىپۇۋلارنىڭ «ابُل» سۆزىدە يېزىلىشتىكى سەۋەنلىك تۈپەيلىدىن «ا - ئېلىف» بىلەن «ب - *b*» ئوتتۇرىسىغا قويۇلۇپ قالغان دىاكرىتىك بەلگە — زەممىنى «ب - *b*» غا تارتىپ «*abul*» دەپ ئوقۇغانلىقىنىڭ توغرا بولمىغانلىقىنى، بىزنىڭ زەممىنى «ا - ئېلىف» قا تارتىپ «*opal*» دەپ ئوقۇغانلىقىمىزنىڭ پۈتۈنلەي توغرا بولغانلىقىنى ھېس قىلدۇق؛ ئىككىنچىدىن، بىز 1980 - يىلى 6 - ئايدا «دىۋان»نىڭ 1 - تومىنىڭ تەرجىمە خىزمىتىگە ئالاقىدار تىل تەكشۈرۈش بىلەن قەشقەرگە بارغان ۋاقتىمىزدا، يېڭىسار ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر يىلى ئالدى بىلەن يېڭىساردىكى «ھەزرىتى بېگىم»، ئاندىن «ئوردا خېنىم»، ئاندىن ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، ئاندىن قەشقەر پايناپتىكى يۈسۈپ خاس ھاجىپ — يۈسۈپ قادىرخان، ئاندىن ئوپالدىكى «ھەزرىتى موللام» مازارلىرىنى تاۋاپ قىلىپ قايتىدىغانلىقىغا بىنائەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى قاراخانىلار جەمەتىگە ئائىت شەخسلەرنىڭ مازارلىرى بولغاچقا، «ھەزرىتى موللام» نىمۇ قاراخانىلار جەمەتىدىن دەپ تونۇغان ۋە «ئېھتىمال، مەھمۇت قەشقەرى بولسا كېرەك» دەپ «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە 1 - تومىدا ئاز - تولا بېشارەت بېرىپ ئۆتكەن ئىدۇق. بىراق، بىزنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىمىزدا (بۇ بەزى ئىزاھلاردا ۋە كىرىش قىسمىدا كۆرۈلىدۇ) مۈجمەللىك بولدى، ئاتۇشتىكى «ئازاق» بىلەن ئوپالدىكى «ئازىق»نى ئايرىلاشتۇرۇپ قويغانلىقىمىز ئۈچۈن، بەزى سەۋەنلىكلەرگە يول قويۇلۇپ قالدى.

بىز «دىۋان»نىڭ 1 - تومىنى ئۇيغۇرچە نەشرگە تەييارلاش خىزمىتىنىڭ قاتناشقۇچىلىرىدىن بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن مۇنداق مۇھىم بىرئالمىي مەسىلىدە يەكگانەكلىك قىلغانلىقىمىزنى ۋە شۇنىڭ بىلەن سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەنلىكىمىزنى ئېتىراپ قىلىمىز.

ئوپال ئازىقتىكى «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ تەزكىرىسى ۋە مۇشۇ تەزكىرىدىكى

بايانلارغا ياندىشقان ھالدا، بۇ مازارنىڭ تا مۇشۇ كۈنگىچە خەلقىمىز تەرىپىدىن «ئىلىمگە ھۆددىگار پىرىم» دەپ، سۆيۈپ، ئاسراپ كېلىۋاتقانلىقى، «ھەزرىتى موللام» مازىرى شەيخلىرىنىڭ مازار ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەنلىرى (بۇ ھەقتە ئايرىم توختىلىمىز) ۋە يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ۋەخپىنامە — مانا بۇلار بىزنىڭ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى ئوپال، ئۇ ھەقىقەتەن ئوپال ئازىقتا تۇغۇلغان ۋە ئوپال ئازىقتا دەپنە قىلىنغان دەپ تونۇشىمىزغا ئىككىنچى ئاساس ھېساپلىنىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، ھازىرقى ئوپالدا «خان بېغى» ياكى «سۇلتانباغ»، «تەكيەگاھ» (خانلارنىڭ چەتئەل ئەلچىلىرىنى كۈتۈۋالىدىغان مەخسۇس مېھمانخانىسى) دېگەن جاي ئىسىملىرىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى، شۇنىڭدەك، «قاراخان پاشايىم» مازىرى، «ھەزرىتى پاشايىم» مازىرى، «سوپ تېكىن (سەبۇك تېگىن؟)» مازىرى، «ئوپ تېكىن (ئالپ تېگىن؟)» مازىرى، «قىلىچ بۇغراخان» (ئېھتىمال يۇسۇپ قادىرخاننىڭ دادىسى ئوبۇلھەسەن ھارۇن ئىبىن سۇلايمان بولسا كېرەك) مازىرى دېگەندەك مازارلارنىڭ بولۇشى ۋە تىل ئالاھىدىلىكى جەھەتتە، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا ئېيتىپ ئۆتكەن ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ سۆز بېشىدا «ھ-h»نى كۆپەيتىش ھادىسىسىنىڭ ھازىرقى ئوپال جانلىق تىلىدا قويۇق ساقلىنىپ كېلىۋېتىشى ئومۇمەن، ئوپالنىڭ قاراخانىلار جەمەتى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك جاي ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

بولۇپمۇ، تەزكىرىدە نامى تىلغا ئېلىنغان «بۈزرۈكۋارلىرىم» دېگەن نام ئاستىدىكى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بوۋىسى مۇھەممەت ۋە ئاتىسى ھۈسەيىنلەرنىڭ مازىرى؛ «سەيپىدىن بۈزرۈكۋار» دېگەن نام بىلەن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئانا تەرەپ بوۋىسى خوجا سەيپىدىننىڭ مازىرى (تەزكىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ كىشىگە «بۈزرۈكۋار» دېگەن ئۇلۇغلاش ئىنۋانى مەھمۇت قەشقەرى دۇنياغا كېلىش بىلەن خان تەرىپىدىن بېرىلگەن)؛ «بۇبى رابىيە خېنىكەم» دېگەن نام ئاستىدا ھۆرمەتلىنىپ كېلىۋاتقان مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئانىسىنىڭ مازىرى؛ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ شاگىرتلىرىدىن بولغان ئىمام ئەكبەر (ياكى ئىمام ئەژدەر)، ئىمام ئەسقەرلەرنىڭ مازارلىرى، مەھمۇت قەشقەرى باغداتتىن قايتقاندىن كېيىن، 8 يىل دەرس ئۆتكەن «مەھمۇدىيە» مەدرىسىسىنىڭ خارابىسى؛ ئالىمنىڭ ئۆز تالىپلىرى بىلەن ھەر پەيشەنبە كۈنى سەيلى قىلىدىغان ۋە ھەر يىلى نورۇز ئېيىدا تالىپلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارغا ئىلمىي ئۇنۋانلار بېرىدىغان تارىخىي ئورۇن — ئالىمنىڭ تىرىك گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە ھازىرمۇ بۇلدۇقلاپ قايناپ تۇرغان «نورۇز بۇلاق» قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ھەممىسى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى ھەقىقەتمۇ ئوپال يېزىسى، ئوپالنىڭ «ئازىق» مەھەللىسى ئىكەنلىكىنى روشەن كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ.

2.«ھەزرىتى موللام» مازىرى — مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرى

«ھەزرىتى موللام» (بۇ سۆز ئەسلى ئەرەبچە «مولى *məvla* — ئىگە، خوجايىن» دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇپ، ئاخىرىغا ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئۇيغۇر تىلى بويىچە بىرىنچى شەخس بىرلىكتىكى تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغان). مازىرى ئوپالنىڭ غەربىي

شىمالىي بۇرجىكىدىكى «ھەزرىتى موللام تېغى» دەپ ئاتالغان تاغ باغرىدا①. بۇ تاغدا ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارغا ئائىت خارابىلەرنىڭ ئىزلىرى ھازىرمۇ تولۇق يوقىلىپ كەتمىگەن②. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، مۇندىن 60 يىللار ئىلگىرى بۇ تاغدا بىر بۇددا ئىبادەتخانىسىمۇ بولغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەردىكى مانجۇر ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكەرلىرى ھەر يىلى بۇ بۇتخانىغا چىقىپ ئىبادەت قىلىپ تۇرغان. ھازىر بۇ تاغدىن قەدىمقى دەۋرلەردىن قالغان دەپىنلەر دائىم چىقىپ تۇرىدۇ. ئومۇمەن، بۇ جايدا تاش دەۋرىدىن تارتىپ تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ھەرقايسى دەۋرلەردىكى مەدىنىيەت ئەكس ئەتكەن③. بۇ يەردىن تېپىلغان قاراخانىلار دەۋرىگە ئائىت يارماقلار ھازىر قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ مەدىنىيەت يۇرتىدا ساقلانماقتا.

«ھەزرىتى موللام» مازىرى ئەنە شۇ تاغ باغرىدىكى «مارجان بۇلاق» («چەشمە زۇلال»مۇ دېيىلىدۇ) سەھنىسىگە جايلاشقان. بۇ بۇلاقنىڭ شىمال تەرىپىدە يەنە بىر بۇلاق بولۇپ، ئۇنىڭ تۆۋىدە «ھەزرىتى موللام» جامەسى جايلاشقان. «مارجان بۇلاق» تۆۋىدە خەلقنىڭ ئېيتىشىچە، سەل كەم مىڭ يىلدىن بۇيان قايتا - قايتا كۆكلەپ كېلىۋاتقان «ھاي - ھاي تېرەك» دېگەن تېرەك بار. مەسچىتتىن تۆۋەن چۈشكەندە «ئۈژمىلىك كوچا» دېگەن كوچا باشلىنىدۇ. مازاردىن 30 - 40 مېتىرچە جەنۇپتىكى دۆڭلۈكتە «مەھمۇدىيە» مەدرىسىسىنىڭ خارابە ئىزلىرى بار. مازارنىڭ كۈن چىقىش تەرەپ پەستە «موللام بېغى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان مەھەللە بولۇپ، بۇ مەھەللىدە «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جەددى - جەمەتى ئولتۇراقلاشقان. تاھازىرغىچە نورۇز بايرىمىدا ياكى ئۈژمە پىشقاندا، ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىن خەلقلەر كېلىپ تاۋاپ ۋە سەيلى قىلىشىدۇ. ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر بولسا، بۇ مازاردا ياتقان شەخسنى «ئىلىمگە ھوددىگار پىرىم» دەپ ھۆرمەتلەپ، دۇئا - تەكبىر قىلىشىپ، ھەتتا بىر مەزگىل تۇرۇپ يېيىنىشىدۇ.

بىز بۇ مازاردا خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان بىر زاتنىڭ ياتقانلىقىنى مۆلچەرلەپ، ئۇنىڭ كىملىكىنى ئېنىقلاش مەقسىدىدە مۇنداق ئۈچ جەھەتتىن تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق.

1) مازارنىڭ شەيخلىرىدىن تەكشۈرۈش:

«ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ ھازىرقى شەيخلىرىدىن باۋدۇن قارى، ئوسمان قارى ۋە مەمەت رېھىم شەيخلەرنىڭ ئاغزاكى گۇۋالىقىچە «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا دەپىن قىلىنغان

① ئوپالنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان «ئوپال ئارت» كۆز جىلغا بويىدىكى خارابە «تاشبالىق» دېيىلىدۇ. تۆۋەندىكى شېئىردىن قارىغاندا، تاغمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ، كېيىن «ھەزرىتى موللام تېغى» دەپ ئاتالغان. ئوپال دۆلەت ئۈستەڭ لەڭگەرلىك «خوجا قونداق ئاتام» مازىرىنىڭ خەتىبى سۇلايمان ئىمىن (72 ياش)نىڭ رىۋايىتىچە، مەھمۇت قەشقەرىگە ئاتاپ تۆۋەندىكىدەك مەرسىيەلەر يېزىلغان:

تاشبالىق بولۇن ئەبەد ھەزرىتى موللامنىڭ تاغى،

نامى تۆچەس گۈل چېچەكلەپ مىۋە بولغاي موللام باغى.

② ئوپالدىن يەنە غەربىي شىمالىغا ماڭسا «ئۇيغۇر قەلئە» دېگەن بىر خارابە بار.

③ «قەشقەر ئەدەبىياتى»1983 - يىل، 6 - سان، 18 - بەت، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدىنىيەت نازارىتى مەدىنىي يادىكارلىقلار باشقارمىسى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدىنىي يادىكارلىقلارنى قوغداش ئورنى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسىنىڭ دوكلادى»غا قاراڭ.

زاتىنىڭ تولۇق ئىسمى «ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن مەھمۇدىيە ئىبنى ھۇسەيىن» ئىكەن. ئۇلارنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە: مەۋلام — ئالىملىغا قارىتىلغان، شەمسىددىن — دىنىنىڭ قۇياشى، ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن بېرىلگەن ئۇنۋان، مەھمۇدىيە — بۇ زاتنىڭ ئىسمى (بىرنەچچە ئەسىر ئۆتكەنلىكتىن، مەدرىسىگە بېرىلگەن «مەھمۇدىيە» دىگەن نامنى ئۇلار دەپىن قىلىنغان زاتنىڭ ئىسمى دەپ ئادەتلىنىپ قالىغان)، شۇنىڭدەك، ئۇنىڭ ئەخلاقلىقلىغىنى كۆرسىتىدۇ، ھۇسەيىن — دادىسىنىڭ ئىسمى. «ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ زات ئالىم كىشىكەن، ئەرەپ، پارسى، تۈركى، رومانى... قاتارلىق 8 - 9 تىلنى بىلىدىكەن، ئىران، ئىراق تەرەپلەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە مۇدەررىس بولغان، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا «مەن يۇرتۇمغا قايتسام» دەپ مۇشۇ يەرگە قايتىپ كېلىپ، مۇشۇ مازارنىڭ يېنىدىكى مەدرىسىدە (يەنى مەدرەسەئى مەھمۇدىيە) مۇدەررىس بولغان ۋە تۆت ئەتراپقا ئىلىمنى شۇ كىشى تاراتقان، قايتىپ كېلىپ 8 يىلدىن كېيىن 97 يېشىدا ۋاپات بولغان، ئالىم كىشى بولغاچقا، ئۇلۇغلاپ «ھەزرىتى مەۋلام» دىيىلىدىكەن...

قارا خانىلار دەۋرىدىكى قائىدە بويىچە، خان جەمەتىدىن بولغان شەخسلەرنىڭ مازارلىرىغا خان تەرىپىدىن مەخسۇس شەيخ، جارۇپكەش (قەبرە سۈپۈرگۈچى)، سۇپارىخان، يانتاقچى، مۇتىۋەللى تەيىنلىنىپ، ئۇلار شۇ مازارنىڭ ۋەخپىلىرى بىلەن تەمىنلىنىپ تۇرغان، مۇنداق شەيخلىق ئاتىدىن بالىغا مىراس قالغان.

«ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىغىمۇ مۇشۇ قائىدە بويىچە داۋاملاشقان. يەنى بۇ مازارنىڭ شەيخلىغى ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى «موللام بېغى» دىگەن كىچىك مەھەللىنىڭ ھەممە يېرى تاكى 1949 - يىلىغىچە بۇ ئەۋلاتقا مىراس ۋە ئەۋلادى ۋەخپ (ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا پايدىلىنىدىغان، لېكىن ساتقىلى بولمايدىغان ۋەخپ) بولۇپ كەلگەن. شۇڭا، 1942 - يىلى 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئوپال مەھكىمەئى شەرئىيەسى بىر مەزگىل باشقىلار تەرىپىدىن قانۇنسىز ھالدا تارتىۋېلىنغان شەيخلىقنى «ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن بولغان قۇددۇس قارى ھاجىم (ھازىرقى شەيخ — ئوسمان قارىنىڭ دادىسى)غا قايتىدىن ئېلىپ بېرىش ھەققىدە ھۆكۈم چىقارغان①.

بۇنىڭدىن شۇ نەرسە ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىرى بىر مەزگىللىك شەيخلەر بولماستىن، بەلكى بۇ مازار تىكلەنگەن ۋاقىتتىن ئېتىۋارەن قانۇنىي ھالدا ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا شەيخ بولۇپ كېلىۋاتقان كىشىلەر. ئۇلار ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ يەتتىنچى، سەككىزىنچى ئەۋلادىنى خاتىرىسىدە ساقلاپ كەلگەن، شۇنىڭدەك، ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ ئىشلىتىپ كەلگەن مەخسۇس موھرىمۇ بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ شەيخلەردىن بەزىلىرى ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق ئالىملىرى بولغان. مەسىلەن، بىزگە ئاغزاكى مەلۇمات بەرگەن باۋدۇن قارىنىڭ بوۋىسى تۇردى ھاجىم شەيخ (تەخمىنەن 1923 — 1793) قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق ئۆلىمالىرىدىن بولۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئۆلىمالىرىدىن موللا سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم، ئەلنەزەر ئاخۇنۇم، ئابدۇرېھىم نازارى، تۇردۇش كاتىپ (غەرىبىي)، نورۇز كاتىپقا ئوخشاش كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولغان. تۇردى ھاجىم شەيخ يازغان ئەسەرلەردىن «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى» ھازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنى يادىكارلىقلارنى ئاسراش

① بۇ ھۆكۈم «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ ھازىرقى شەيخى ئوسمان قارىنىڭ قولىدا ساقلانماقتا.

ئىدارىسىدا ساقلانماقتا.

شۇڭا، بىز بۇ شەيخلارنىڭ «ھەزرىتى موللام» مازىرى ھەققىدىكى رىۋايەتلىرىنى ئۇلار ئەنە شۇنداق مەشھۇر كىشىلەردىن ئاڭلىغان بولغاچقا، مەلۇم ئاساسقا ئىگە دەپ قارايمىز.

تۆۋەندە «ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئىسىملىكى سىخىما بويىچە كۆرسىتىلدى:

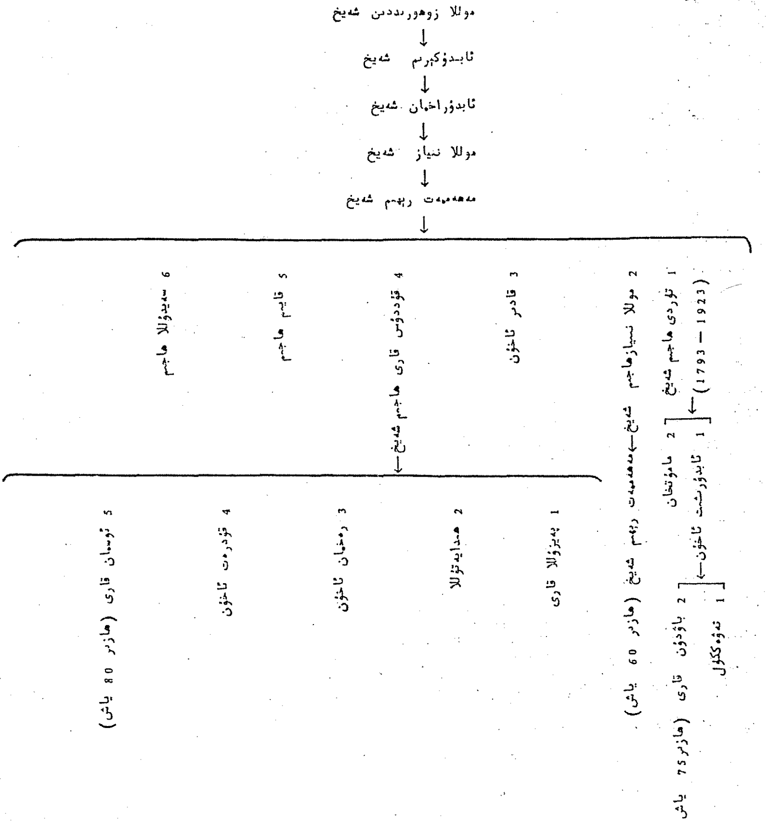

2) «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ تەزكىرىسىنى تەكشۈرۈش:

بۇ مازارنىڭ تەزكىرىلىرىدىن بىرى ياقۇپ بەگ زامانىسىدا يېڭىسارغا ئېلىپ كېتىلگەن، يەنە بىرىنى ئوپاللىق مەھەممەت چوڭسا دىگەن كىشى ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، 1956 - يىلدىن كېيىن قولدىن - قولغا ئۆتۈپ يۈرۈپ يوقالغان. گەرچە بۇ تەزكىرە قولىمىزدا بولمىسىمۇ،

ئەمما، ئۆز دەۋرىدە مازارنى تاۋاپ قىلىشقا كەلگەنلەر ئوتتۇرىسىدا دائىم ئوقۇلۇپ كەلگەن بولغاچقا، نۇرغۇن كىشىلەرگە ياد بولۇپ كەتكەن. بىر ئۆتمۈشتە ئۆمەر داموللا، قۇناخۇن خەلپەت قاتارلىق كىشىلەردىن بۇ تەزكىرىنى كۆپ قېتىم ئاڭلىغان مەتمىن ئەخمەت، قاسىم قازى ئاخۇنۇم (بۇ كىشى ئالىمنىڭ ئانىسى بۈبى رابىيە مازىرىنىڭ شەيخلىرىنىڭ ئەۋلادى، هازىر 93 ياش)، مۇهەممەت ئوسمان قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئۆز خاتىرىسى ئاساسىدا رەتلەپ چىققان ماتېرىياللىرى (بۇ ماتېرىياللار «قەشقەر ئەدەبىياتى»نىڭ 1983 - يىللىق 1 - سانىدا بېرىلدى)دىن ئۇنىڭ ئومۇمى مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولدۇق.

بۇ تەزكىرىدە «هەزرىتى موللام» مازىرىغا دەپىن قىلىنغۇچى زاتنىڭ تولۇق ئىسمى — هەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن مەھمۇت ئىبنى هۈسەيىن بولۇپ، ئازىق مەهەللىسىدە تۇغۇلغانلىقى، خان ئەۋلادى ئىكەنلىكى، هۈسەيىننىڭ دەسلەپ «ئەمرى شەب» بولۇپ، كېيىن «ئەمرى سۇلتان»لىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

بىزگە مەلۇم، مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دا ئۆزىنىڭ خانزادىلىكىنى، تۈرك ئۇلۇسلىرىنى (تۈركى تىلدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنى) سامانى ئوغۇللىرىدىن قايتۇرۇۋالغان كىشى ئۆزىنىڭ بوۋىلىرىدىن ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن①.

قاراخانىلار تارىخىنى تەتقىق قىلغان ئالىم ئو. پرىتساكنىڭ تەھلىلىگە قارىغاندا، سامانى ئوغۇللىرىدىن بىرىنچى قېتىم هىجرى 382 (مىلادى 992) - يىلى بۇخارانى ئالغان كىشى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ هۆكۈمدارى ئوبۇلهەسەن هارۇن بىننى سۇلايمان (قىلىچ بۇغراخان) ئىدى، خوتەننى ئالغان يۈسۈپ قادىرخان ئەنە شۇ ئوبۇلهەسەن هارۇننىڭ ئوغلى ئىدى.

ئەرەپ تارىخچىسى ئىبنۇلئەسىردىن مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ 2 - ئوغلى مۇهەممەت بىن يۈسۈپنىڭ يېنىدا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى هۈسەيىن بىن مۇهەممەت «ئارسلان ئىلىك» دېگەن ئۇنۋان بىلەن هىجرى 449 - 448 (مىلادى 1057 - 1056) - يىللىرى بارىسخان ئەمىرى بولۇپ تۇرغان ۋە ئۆز نامىدىن ئاقچىلار سوقتۇرغان. 1058 - 1048 - يىللاردا «شەمسىددەۋلە ئارسلان ئىلىك» دېگەن نام بىلەن سوقۇلغان ئاقچىلار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

دېمەك، مەھمۇت قەشقەرى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەۋرىسى، ئوبۇلهەسەن هارۇننىڭ پەيىنەۋرىسى هېساپلىنىدۇ. ئالىمنىڭ «تۈرك ئۇلۇسلىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن قايتۇرۇۋالغان كىشى بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز» دېگەن بايانلىرى مۇشۇ تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن.

ئىبنۇلئەسىر يەنە، بۇغراخان مۇهەممەت بىن يۈسۈپ ئۆزىنىڭ ئاكىسى سۇلايمان بىن يۈسۈپ بىلەن بولغان توقۇنۇشتا غەلىبە قىلىپ، شەرقىي قاراخانىلارنىڭ بۈيۈك خانى بولۇپ 11 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، تەختىنى ئوغلى هۈسەيىن بىننى مۇهەممەتكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن، دەيدۇ. تەزكىرىدىكى «ئۇنىڭ ئاتىسى هۈسەيىن ئاۋال ‹ئەمرى شەب› بولغان، كېيىن ‹ئەمرى سۇلتان بولغان› »دېگەن سۆزلەر مۇشۇ تارىخىي ئەمەلىيەت بىلەن ناهايىتى مۇۋاپىق كېلىدۇ.

يەنە شۇ پرىتساكنىڭ ئىبنۇلئەسىردىن نەقىل كەلتۈرۈشىچە، هىجرى 449 - 448 (مىلادى 1057 - 1056) - يىللىرى قەشقەردىكى قاراخانىلار ئوردىسىدا بىر پاجىئەلىك ۋەقە يۈز بەرگەن، يەنى، بۇغراخان مۇهەممەت بىن يۈسۈپ تەختىنى ئوغلى هۈسەيىنگە ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولغاندا، مۇهەممەتنىڭ كىچىك خوتۇنى ئۆز ئوغلى ئىبراهىمنى خان قىلىش مەقسىتىدە، تەختنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمىدا زىياپەتتە مۇهەممەتكە ۋە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى

① «تۈركى تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە، 1 - توم، 152 - بەتكە قارالسۇن.

ھۈسەيىنگە زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرىدۇ، مۇھەممەت بۇغراخاننىڭ قېرىندىشى ئارسلانخان بىن
يۈسۈپنى بوغۇپ ئۆلتۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىبراھىم بىن مۇھەممەت تەختكە چىقىرىلىدۇ.
تەزكىرىدە مۇھەممەت بىن يۈسۈپ بۇغراخاننىڭ ئىسمى زىكىر قىلىنماي، «شاھى ئېھرام»
دېگەن نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. بىزچە بۇ مۇشۇ پاجىئەلىك ۋەقەنى ئەسلىتىشتىن ئېھتىيات قىلـ-
غانلىق بولسا كېرەك.
تەزكىرىدە مەھمۇت قەشقەرى «مۇق يولى» ئارقىلىق چەتكە چىقىپ كەتكەن دېيىلىدۇ.
دېمەك، ئالىم قانداقتۇر مۇشۇ پاجىئەلىك قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالغان ۋە يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ،
كىشىلەرنىڭ مېڭىشى ئىنتايىن خەتەرلىك بولغان «مۇق يولى» ئارقىلىق چەتكە چىـ-
قىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. شۇنداق قىلىپ، ئۇ كۆپ ئۆمرىنى سىرتتا ئۆتكۈزگەن. ئاخىرى،
ئۆز ئانا يۇرتىغا بولغان چەكسىز مۇھەببەت ئۇنى ياشانغىنىدا بولسىمۇ، شۇنچە قىيىنچىلىقلار-
نى يېڭىپ، «ئازىق»قا قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر قىلغان.
ئالىمنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» دا ئۆزىنىڭ قاراخانىلار ئوردىسى بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتى ھەققىدە ئارتۇق بىرنىمە دېمىگەنلىكىمۇ ئۆز ئائىلىسىدە يۈز بەرگەن بۇ پاجىئەلەر
ئۈستىدە ئېغىز ئېچىشتىن ساقلانغانلىقى بولسا كېرەك. شۇنىڭدەك، ئوپالدا مەھمۇت قەشقەرى-
نىڭ ئەجداتلىرىدىن ئانا تەرەپ بوۋىسى خوجا سەيپىددىن بۈزرۈكۋارنىڭ مازىرى تىلغا ئېلـ-
ىنىپ، مۇھەممەت بۇغراخان ۋە ھۈسەيىنلەرنىڭ مازارلىرى ئوچۇق تىلغا ئېلىنماي، ئومۇمەن
«بۈزرۈكۋارلىرىم» دەپلا ئاتىلىشى يەنە شۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قانلىق ۋەقە بىلەن مۇ-
ناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.
تەزكىرىدە مەھمۇت قەشقەرى «شەمسىددىن ـــ دىنىنىڭ قۇياشى» دەپ ئۇلۇغلىنىدۇ. ئالىمـ-
نىڭ ئاتىسى ھۈسەيىننىڭ بارسخان ھاكىمى بولۇپ تۇرغىنىدا «شەمسىددەۋلە (دۆلەتنىڭ
قۇياشى) ئارسلان ئېلىك» دېگەن نام بىلەن ئاتالغانلىقى نەزەردە تۇتۇلسا، ئۇنىڭ ئالىم
ئوغلىنىڭ «شەمسىددىن ـــ دىنىنىڭ قۇياشى» دەپ ئاتىلىشى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەسلىكى، شۇ
دەۋرنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇنلۇقى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.
دېمەك، تەزكىرىدە بايان قىلىنغانلار «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا دەپنە قىلىنغان زاتنىڭ
خانزادە ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن ھۈسەيىن ئوغلى مەھمۇت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ
بايانلار بىزدىن ئىلگىرى ئالىمنىڭ ھاياتى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان پەرەزلەرگە تاما-
مەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.
3) «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا تەقدىم قىلىنغان كىتاپتىكى ۋەخپنامىدىن تەكشۈرۈش:
1983-يىلى 1-ئاينىڭ 6-كۈنىدىكى سۆھبەت يىغىنىدىن كېيىن، قەشقەرنىڭ ئولـ-
ماللىرىدىن ئېمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇم ئىچىدىكى بىر ئاق بەتكە كىتاپنى مازارغا ۋەخپ
قىلىش ھەققىدىكى ۋەخپنامە يېزىلغان بىر «مەسنەۋى شېرىپ»نى تەقدىم قىلدى. بۇ كىتاپ
مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرىدا قۇرۇلغان كىتاپخانىغا كىشىلەرنىڭ بۇ زاتنى ئۇلۇغلاش يۈزىسىدىن
تەقدىم قىلغان كىتاپلىرىنىڭ بىرى. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقـ-
لاردا بۇ مازارغا توپلانغان كىتاپلار تالان-تاراج بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ «مەسنەۋى
شېرىپ» بەختكە يارىشا ئېمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇمنىڭ ئاتىسى مەرھۇم قۇتلۇق ھاجىم
(شەۋقى)نىڭ قولىدا ساقلىنىپ قالغان.
تۆۋەندە بىز بۇ ۋەخپنامىنىڭ ئەسلى تېكىستى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا
بولغان تەرجىمىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

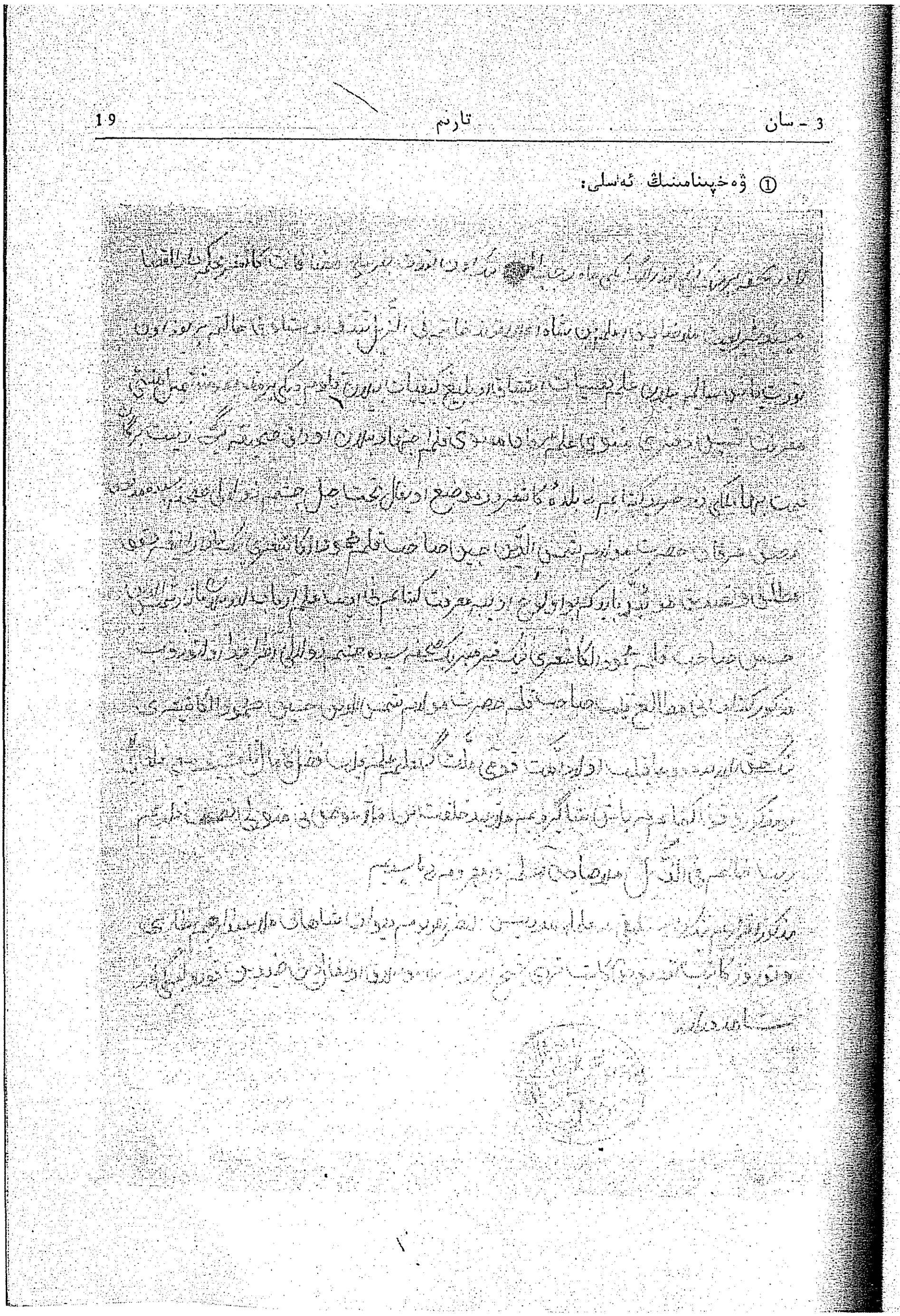

19 تارنم 3 - سان

① ۋەخپىنامىنىڭ ئەسلى:

② مەزمۇنى:

ھىجرى 1252 (كالا) - يىلى ئۇلۇغ رەجەپ ئېيىنىڭ 14 - كۈنى شەرىئەتنىڭ تۈۋرۈكى بولغان قەشقەر ۋىلايىتى قازى مەھكىمىسىنىڭ قازىسى، تۆۋەندە مۆھرۈمنى باسقۇچى مەنكى موللا سادىق ئەلەم شاھ ئەلا ئاخۇن ئوغلى بىر يۈز ئون تۆت ياشقا كىرگەن تەندۇرۇسلۇق ھالىتىم، ئىلىمگە بولغان ھەۋەسىياتىم، ئىشتىياقىم ۋە ئەدەپلىك كەيپىياتىم بىلەن ئىلىم - مەرىپەتنى مەزمۇن قىلغان، ئالتە دەپتەرنى بىر مۇقاۋىغا تۈپلەپ، ۋاراقلىرىغا ئىجتىھات قەلىمى بىلەن زىننەت بېرىپ يېزىلغان قىممەت باھالىق، ئالتۇنغا سېتىۋالغان مۈلكۈم بولغان «مەسنەۋى شېرىپ» ناملىق كىتاۋىمنى قەشقەرنىڭ ئوپال رايونى تاغ باغرىدا، سۈزۈك بۇلاق سەھنىسىدە دەپىن قىلىنغان ھەزرىتى مەۋلام، دىنىنىڭ قۇياشى، ھۈسەيىن (ئوغلى) قەلەم ئىگىسى بولغان مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازارىغا مۇتلەق ۋەخپ ۋە ئەبەدى سەدىقە (قىلدىم).

بۇ ئۇلۇغ ئەدىپكە (مۇتلەق ۋەخپ قىلغان) ئىلىم - مەرىپەت مەزمۇنىدىكى بۇ كىتاۋىمنى ئەدىپلەر بىلەن ئىلىم ئەرباپلىرىنىڭ دىنىنىڭ قۇياشى، ھۈسەيىن (ئوغلى) قەلەم ئىگىسى بولغان مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مۇبارەك قەبرى ئۈستىدە، سۈزۈك بۇلاق ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ مۇتالىئە قىلىپ، قەلەم ئىگىسى بولغان ھەزرىتى مەۋلام، دىنىنىڭ قۇياشى، ھۈسەيىن (ئوغلى) مەھمۇت قەشقەرى ھەققىدە دۇئا قىلىپ، مۇسۇلمان ئەۋلاتلىرى ۋە مىللىتىمىزنىڭ خەلق ئاممىسىغا ئىلىم ئۆگىتىپ، ئۇلارنىڭ تولۇق پەزىلەتلىك بولۇشىغا تىرىشىشىنى ئۈمىت قىلىمەن. ۋەخپ قىلغان مەزكۇر كىتاۋىمغا باش شاگىرتىم موللا ئەيدخەلپەت موللا ئېيۋەز ئوغلىنى باشقۇرغۇچى قىلىپ تەيىنلىدىم، دەپ تۆۋەندە موللا سادىق ئەلەم ئۆز مۆھرۈمنى باستىم.

مەزكۇر ئىقرارىمنىڭ راستلىقىغا مۇدەررىس ئۆلىما ئەلنەزەر ئاخۇنۇم، باش كاتىپ موللا ئابدۇرېھىم نازارى، نورۇز كاتىپ، تۇردۇش كاتىپ، تۇردى شەيخ ئاخۇنۇم، موللا غوجىلاق، ئوپالدىن زەيدىن قورۇلبېگى قاتارلىقلار گۇۋادۇر.

مۆھۈر:

داڭلىق ئۆلىما، دەۋرىنىڭ ئالىمى موللا سادىق شاھ ئەلا ئوغلى.

(مۆھۈر ھىجرى 1208 - يىلى ئويۇلغان)

③ ۋەخپنامىدا ئىسمى چىققان شەخسلەر توغرىسىدا:

موللا سادىق ئەلەم ئىبنى شاھ ئەلا: قەشقەر شەھرىدىن، قەشقەر دۆلەتباغ يېزىسىدىكى مەدرەسەئى ھامىدىيەدە ئوقۇپ، كېيىن قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە مۇدەررىس بولغان. قەشقەر قازىلار مەھكىمىسىنىڭ قازىسى، ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئالىمى.

ئەلنەزەر ئاخۇنۇم: ئەسلى لۈكچۈندىن، ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەرنىڭ چوڭ دىنىي ئۆلىمالىرىدىن، ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ مەدرىسىسىگە مۇدەررىس بولغان.

ئابدۇرېھىم نازارى: قەشقەر ئوپالدىن، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرىدىن، قەشقەر ھاكىمى زوھورىددىننىڭ ئوردا كاتىۋى.

نورۇز كاتىپ: قەشقەر ھاكىمى زوھورىددىننىڭ ئوردا كاتىۋى.

تۇردۇش كاتىپ: قەشقەر ھاكىمى زوھورىددىننىڭ ئوردا كاتىۋى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا كۆزگە كۆرۈنگەن شەخسلەرنىڭ بىرى، ئەدەبىي تەخەللۇسى — غەرىبى.

تۇردى شەيخ ئاخۇنۇم: شۇ يىللاردا «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخى، «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى» نىڭ ئاپتورى، بىزنى بۇ نۆۋەت ئاغزاكى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن باۋدۇن قارىنىڭ بوۋىسى.

موللا غوجىلاق: ئاتۇش مەشھەتتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنىڭ شەيخى.

زەيدىن قورۇلبېگى: شۇ دەۋردە ئوپالدا قورۇلبېگى (چېگرا بېگى) بولۇپ تۇرغان شەخس.

④ ۋەخپىنامىنىڭ تەكشۈرۈلۈشى:

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى ۋە مازىرى توغرىسىدا بىزدىن ئىلگىرى باشقىلاردىمۇ ئىزلىنىشلەر بولغان. مەسىلەن، ئابلىمىت روزى ئۆزىنىڭ «ئالىم مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› ناملىق كىتاۋى» دېگەن ماقالىسىدا مۇنداق دەيدۇ:

«...مەشھۇر ئابدۇرېھىم نازارىنىڭ:

...يەنە ھەزرىتى شەيخ ھەبىبى ئەجەم،
كى قايىراغىدا قىلمىش ۋۇجۇدى ئەدەم.
ئوپالدا يېتىبدۇر ھەزرىتى مەۋلىۋى،
كى موللام ئاتاب ھەر زەئىپۇقەۋى

دېگەن بىشارەتلىرىدىن ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئاتىسى ياكى ئۆزىنىڭ قەۋرىگاھلىقى خەلق تەرىپىدىن ئوپال يېزىسىدا ‹ھەزرىتى موللام› نامىنى ئالغان بولۇشى كېرەك دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن»①.

ماقالىدا «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ مەھمۇت قەشقەرى بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىندىن زادى كىمگە مەنسۇپلۇقى ئېنىق بايان قىلىنمىغان. بۇ ماقالا ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئوپالنىڭ پېشقەدەم مائارىپچىسى مەرھۇم قاسىم رېھىم «ئازىق مەھەللىسى توغرىسىدا» دېگەن بىر ماقالىسىدا، ئالىمنىڭ يۇرتى ئاتۇشتىكى «ئازاق» بولماستىن، ئوپالدىكى «ئازىق» مەھەللىسى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى كۆزقاراشنى ئىلگىرى سۈردى②.

مەرھۇم قاسىم رېھىمنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن يازما مەلۇماتىچە، 1928 - يىللىرىدىلا ئوپالدىن ئۆمەر زاھىرى (ئۆمەر داموللا)، ئۆزبەك ئالىملىرىدىن ئابدۇروسۇل داموللا، دوختۇر ئابدۇلئەزىم ۋە ئابدۇرۇپ قارى داموللىلار مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قەشقەر ئوپالدا تۇغۇلغانلىقى توغرىسىدا، شۇنىڭدەك، بۇخارا شەھرىدىمۇ بۇ ھەقتە بىر مەزگىل بەس - مۇنازىرىلەر بولۇپ، نەتىجىدە، ئوپال ئازىقتا تۇغۇلغانلىقى ئىسپاتلانغانلىقى توغرىسىدا ئۆزئارا سۆھبەتلەر قىلىشقان.

بىز بۇ قېتىم، ئاغزاكى رىۋايەتلەر، تەزكىرە خاتىرىسى قاتارلىقلار ئارقىلىق مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرى ھەققىدىكى ئېنىق كۆزقارىشىمىز ئىپادىلەنگەن بىرىنچى قېتىملىق دوكلادىمىزنى يازغان بولساقمۇ، لېكىن ھەرقانداق بىر ئىلمىي ھۆكۈم ياكى بىر ئىلمىي تاراش ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلىنىشى لازىم بولغاچقا، بىز بۇنى پەقەت مەسىلىنىڭ باشلىنىشى دەپلا قارىغان ئىدۇق. بىز گەرچە، ئۆز قارىشىمىزغا خېلى زور دەرىجىدە ئىشەنچىدە بولساقمۇ، ئۇنى تەستىقلايدىغان بىرەر ئەمەلىي پاكىتنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى ئارزۇ قىلاتتۇق. ئېمىر ھەسەن

① «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى (ئىجتىمائى پەن قىسمى)»، 1981 - يىل، 1 - سان، 17 - بەتكە قاراڭ.
② «قەشقەر كونىشەھەر ئەدەبىياتى»، 1981 - يىل، 2 - سان، 92 - بەتكە قاراڭ.

قارى ئاخۇنۇم مۇنۇنداق ھالقىلىق بېيىتنى مەركىزى ۋەخپىنامىنى تەقدىم قىلدى. بىر (١٢٥٢ - يىلى ٥ - ئايدا بۇ ۋەخپىنامىنى ئاخۇنۇم ئابۇنسىر ۋە مەركىزدىكى مەسئۇلى ئىلمى ئورگان - لارنىڭ يارىدىمى ئارقىسىدا قەلەمى، ئىملادىكى سىياسى ۋە قەغەزى قانۇنلىق جەھەتلەردىن تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزدۇق. ھەقىقەتەن، ۋەخپىنامە يېزىلغان ۋاقىتتىكى ئىككى خىل قەغەز (يەنى، بىرى ئەسلى ۋەسىقىنىڭ ئىرىپچە ئۆچۈرۈلگەن سۈرتى ۋەقەلىكى قەغەز. يەنە بىرى ۋەقەسى ھەققى ئىرىپچە نىڭ ئەسلى پەقەت ئىككى مايىنى بىرلەشتۈرۈپ كەلگەنلىكى. ئۇنى قايتا يېزىشتا ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن دايىم چاپلانغان ھال ۋەقەلىك قەغەز) نىڭ ھەر ئىككىلىسى يۈز يىلدىن ئاشقان قەغەز ئىكەنلىكى، ھەتتا قويۇش قەلەم بىلەن يېزىلغانلىقى، ئىشلىتىل - گەن سىيانىڭ ھازىرقى زاماندىكى كارىبونلۇق قارا سىيا بولماستىن، قەدىمدە ئىشلىتىلگەن قارا سىيا ئىكەنلىكى، ۋەخپىنامىنىڭ ھەقىقەتەن مىلادى 1836 - يىللىرى ئەتراپىدا يېزىلغان - لىقى ئېنىقلاندى.

ۋەخپىنامىدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئالىمنىڭ نامى ھازىرقى ئاتۇشتا تاكى يېقىنقى ئەسىرلەرگىچە ئۆچمىگەن. ئەۋلادىن - ئەۋلادقا ھەرخىل يوللار بىلەن يادلىنىپ كەلگەن. مانا ئۇ بىر ئاتۇش ئەرىپىدىن مەھمۇت قەشقىرىگە ئاتاپ يېزىلغان:

> ۋەتەنۇدا ئەي شەيخ مەۋلانايى شەمسىددىن پىرىم،
> ئەلۇدا ئەي مەھمۇد ئىسىملىق ھەم تۈركەننىڭ بىرىم.

دەپ باشلانغان ھەرىپچە ئۇ يۇلى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ.

بۇلاردىن باشقا، بۇ مازارنىڭ ھىجرى 1245 - (دولقۇنى) يىلى ۋە ھىجرى 1315 - يىللىرى قايتا - قايتا رېمونت قىلىنىپ تۇرۇلغانلىقىمۇ ئۇنىڭ ھۆرمەتلىنىپ يادلاپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ دەلىلى.

گەرچە ئالىمنى ئۇلۇغلاپ ئېيتىلغان ھەۋلامە سۆزى ھازىر ھەۋلامە دېيىلىپ كەتكەن بولسىمۇ ۋە ئالىمنىڭ ئىسمى مازار شەيخلىرىنىڭ خاتىرىسىدە ھەممۇد دېگەن ئىسىم ھەممىدە ياكى ھەممۇد دېگەن ئىسىم ھۆسەينىگە دېگەندەك شەكىللەردە ئۆزگىرىپ، لېكىن بۇ ۋەخپىنامىدا ئاتايىتەن ئېنىق قىلىپ ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن ھۆسەيىن ساھىب ئەخمەد مەھمۇد قەشقەرى دېيىلگەن.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بۇ ۋەخپىنامىدا ھۆسەيىنگە دېگەن سۆزدىن ئاۋۋال ئىبنى (ئوغلى) دېگەن سۆز چۈشۈپ قالغان. بۇ بەلكىم بىرقانچە ئەسىرلىك ئۇزاق جەرياندا ئالىمنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئالىمنىڭ سۆزى نەرىقىسىدە چۈشۈپ قېلىپ ۋە شۇنداق قوللىنىلىپ كەلگەن - لىكتىن بولسا كېرەك. چۈنكى، ئەرەب تىلىدا ھۆسەيىنگە سۆزى ھەسەن، گۈزەل، چىرايلىق، ياخشى، سۆزىنىڭ كىچىكلىتىپ (ئەركىلىتىپ) ئېيتىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، شۇڭلاشقا، ھۆسەيىنگە سۆزىنىڭ ھۆسەيىنگە شەكلىدە ئېلىنىشى بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى ھۆسەيىن (ئوغلى) دەپ چۈشەندۈرۈلگەن ھالدا ئېيتىلۇكىسى ئاساسىدا بولغان بولسا كېرەك.

3. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ھاياتىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر

ئالىمنىڭ خانزادە بولۇپ تۇرۇقلۇق، بىر ھەربى سەركەردە ئەمەس، بەلكى بىر ئالىم بولۇپ يېتىشىپ چىقىشى ئۇنىڭ ھاياتى توغرىلىق بولغان تەتقىقاتتا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى. بۇ ئەلۋەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائى شارائىتى ۋە شۇ جۈملىدىن، ئالىمنىڭ ئائىلىۋى ھاياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئىجتىمائى شارائىتتىن ئالغاندا، بۇ دەۋر قاراخانىلاردا ئىلىم - مەرىپەت يۈكسەلگەن دەۋر بولۇپ، ئالىمنىڭ بوۋىسى مۇھەممەت بىن يۈسۈپ ۋە بولۇپمۇ ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھەسەن بىن سۇلايمان قاتارلىقلار قاراخانىلار ھاكىمىيىتىدە ئىلىم - مەرىپەتنىڭ ھامىسى بولغان شەخسلەر ئىدى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىلىم ھاسىل قىلىشى ئۈچۈن شارائىت تولۇق يار بەرگەن ئىدى. بۇ ئەھۋال تەزكىرىدە «شاھى ئەبرام» نىڭ ئۆز ئوغلى ھۈسەيىنگە ئىلىم ھۈنەر ئۆگىتىش ئۈچۈن بولغان ئىزلىنىشلىرى ۋە پۇقراغا ئىلىم - ھۈنەر ئۆگىنىش توغرىلىق چىقارغان يارلىغى قاتارلىقلار ئارقىلىق بايان قىلىندۇ. ئائىلىۋى ھاياتىدىن ئالغاندا، ئالىمنىڭ ئانا تەرەپ بوۋىسى خوجا سەيپىدىن ئوقۇمۇشلۇق كىشى بولغان. شۇڭا ئۇ، ئۆزىنىڭ بىردىن - بىر پەرزەندى بولغان بۈبى رابىيەنى كىچىكىدىن ئوقۇمۇشلۇق، ئەخلاقلىق قىلىپ تەربىيىلىگەن. مۇنداق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن مەھمۇت كىچىكىدىن ھەم ئەلەم، ھەم قەلەم تەربىيىسى كۆرگەن بولسىمۇ، ئۇ بىر سەركەردە بولۇش ئىستىكىدە بولغان ئەمەس، بەلكى ئۇ، ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى مۇشۇنداق ئەبەدى ئۆچمەس ئىلمىي ئىشقا سەرپ قىلغان. ئالىمنىڭ ئون نەچچە يىل قىر - سەھرالارنى كېزىپ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ تەتقىق قىلىش روھى، «دىۋان» دا كەلتۈرۈلگەن خەلق قوشاقلىرى بىلەن خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گۈزەل ئىنسانىي خىسلىتى ۋە ئەخلاق - پەزىلىتى، ئەلۋەتتە، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئائىلىسىدىن بولۇپمۇ ئانىسى بۈبى رابىيەدىن سىڭگەن تەربىيىنىڭ نەتىجىسى.

ئالىم باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئوپال ئازىقتا، يۇقۇرى مەلۇماتنى قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق مەدرىسلىرىدە ئالغان. قەشقەر دۆلەتباغدىكى «ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجام» مازىرىنىڭ - شەيخلىرىدىن ئىگەللىگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا①، ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجامنىڭ ئاتىسى سۈرىيە شاملىق بولۇپ، تەخەللۇسى «مىرى مۇئەللا» دېيىلىدىكەن، ئانىسى قەشقەر گۈلۋاغلىق بۈبى سەلىمە ئىكەن. بۇ كىشىنىڭ قاراخانىلار جەمىيىتىدە ئابرويى چوڭ بولۇپ، سەيدئەلى ئارسلانخان (سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى، بۈبى ئەلانۇر خېنىمنىڭ ئوغلى) ئۇ كىشىنى «دۇئاگويۇم» دەيدىكەن. ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجام سەيد ئەلى ئارسلانخان دەۋرىدە دۆلەتباغدىكى «مەدرەسەئى ھامدىيە» دە مۇدەررىس بولۇپ تۇرغان، سەيدئەلى ئارسلانخاننىڭ ئۆلۈمىدىكى ۋەقەلەرگە ئارىلاشقان. بۇ كىشى ئۇزۇن ياشىغان بولۇپ، يۈسۈپ قادىرخان ئۆلگەندىمۇ ھايات ئىكەن... بىزنىڭ قارىشىمىزچە، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» دا بايان قىلغان «شەيخ ئىمام زاھىد ھۈسەيىن ئىبنى خەلەف كاشغەرى» نەق مۇشۇ زاتتۇر. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۇنى «ئۇستاز» دەپ تىلغا ئېلىشىمۇ شۇنىڭدىن بىشارەت بېرىدۇ. م. شاكىر ئۆلكۈ تاشىرىنىڭ

① بىزگە بۇ ھەقتە ئاغزاكى مەلۇمات بەرگۈچىلەر: مەزكۇر مازارنىڭ ھازىرقى شەيخى تۇرسۇن شەيخ (66 ياش، ئەجداتلىرىنىڭ 9 - ئەۋلادىغىچە بىلىدۇ) ۋە ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجام مەسچىتىنىڭ ئىمامى ئابلىز ئابدۇقادىرلار.

«قەشقەرلىك مەھمۇت» دېگەن كىتاۋىدا كۆرسىتىلىشىچە، نېمىس شەرقشۇناسلىرىدىن مارتىن هارتمان «دىۋان» نىڭ بىرىنچى تومى بېسىلىشى بىلەن ئېلان قىلغان بىر ماقالىسىدا (ھىجرى 1331 - يىلى) «دىۋان» دا مەھمۇتنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە كۆرسىتىلگەن قەشقەرلىك خەلەف ئوغلى ھۈسەيىن ئاتلىق بىر ئالىم ھەققىدە تاجۇلئىسلام سەمئانىنىڭ «كىتابۇلئەنساف» دا مەلۇمات بارلىقىنى بىلدۈرگەن. سەمئانى قەشقەردە يېتىشكەن ئالىملارنى بايان قىلغاندا، ھۈسەيىننىمۇ تىلغا ئالغان ۋە ئۇنىڭ پەزىلەتلىك، تەقۋادار بىر شەيخ بولۇش بىلەن بىللە ئۇنىڭ سۆزلىگەن رىۋايەتلىرىگە ۋە ۋەقەلىكلىرىگە ئىشىنىشكە بولىدىغانلىقىنى ئېيتقان①.

بۇلاردىن باشقا، يەنە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، جامال قارشىنىڭ كانپۇردا قەبۇلى مەتبەسىدە بېسىلغان «سۇرراھ» دېگەن كىتاۋىدا (يېزىلغان ۋاقتى 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى) بۇ كىتابنىڭ قەشقەردىكى «مەدرەسەئى ساجىيە» كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان تىببى قامۇس «سۇھاھ جەۋھەرى» (مىلادى 1002 - يىلى فارابلىق ئىسمايىل جەۋھەرى تەرىپىدىن يېزىلغان) دىن تاللاپ ئېلىنغانلىقى ئېيتىلغان. بۇ ئەھۋال ئۇ دەۋردە قەشقەردە ھەرقايسى پەنلەر بويىچە يۇقۇرى بىلىملەر بېرەلەيدىغان مەدرىسلەرنىڭ بارلىقىنى ۋە بۇلاردا يېتەرلىك ماتېرىياللار توپلانغانلىقىنى، يۇقۇرى بىلىم ئېلىش شەرت - شارائىتىنىڭ تولۇقلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئالىمنىڭ ئەرەپ تىلىنى پۈتۈن تۈركى تىللارنىڭ گىراماتىكىسىنى ۋە لۇغىتىنى يېزىپ چىقالىغۇدەك دەرىجىدە ئىگەللىشى ئۇنىڭ مۇشۇنداق مەشھۇر ئالىملاردىن تەربىيە كۆرگەنلىكىدىن دېگىلى بولىدۇ.

4. خۇلاسە

يۇقۇرىدا بايان قىلغانلىرىمىزغا بىنائەن تۆۋەندىكى خۇلاسىغا كېلىمىز:

1. ئالىم قەشقەر ئوپالنىڭ ئازىق مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

2. ئالىم ئاتا تەرەپتىن ئالغاندا، قاراخانىلار جەمەتىدىن يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئوغلى مۇھەممەتنىڭ نەۋرىسى؛ ئانا تەرەپتىن ئالغاندا، ئازىق مەھەللىسىدىن دەۋرىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق كىشىسى خوجا سەيپىدىن بۇزرۇكۋارنىڭ قىزى بۇبى رابىيەنىڭ ئوغلى.

3. ئالىم ئىپتىدائى مەلۇماتنى ئوپالدا ئالىدە، يۇقۇرى مەلۇماتنى قەشقەردە ھۈسەيىن ئىبنى خەلەف كاشغەرى قاتارلىق ئالىملاردىن ئالغان.

4. ئالىمنىڭ سىرتقا چىقىپ كېتىشى تەزكىرىدىكى «ھىجرى 450 - يىلىدىن باشلاپ ئىلىم نۇرىنى ئالەمگە يايغان» دېگەن ئىبارىلەرگە قارىغاندا، مىلادى 1059 - 1058 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، پىرنساكىنىڭ مۆلچەرىچە، مۇھەممەت بىن يۇسۇپ مىلادى 999 - 991 - يىللىرى، ھۈسەيىن بىن مۇھەممەت 1019 - 1010 - يىللىرى تۇغۇلغان دېيىلسە، ئۇ چاغدا تازا توغرا بولمىسىمۇ، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تەخمىنەن مىلادى 1037 - 1028 - يىللىرى ئارىلىقىدا تۇغۇلغانلىقىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. دېمەك ئالىمنىڭ يۇقۇرىدا سۆزلەنگەن پاجىئەلىك ۋەقەلەردىن كېيىن، سىرتقا چىقىپ كەتكەن ۋاقتى ئۇنىڭ يىگىرمە ياكى يىگىرمە توققۇز ياش ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. بىرىچە، يىگىرمە توققۇز ياش ۋاقتى ئەقىلگە تېخىمۇ

① قاراڭ: م. شاكىر ئۈلكۈتاشىر، «قەشقەرلىك مەھمۇت» 15 - بەت، 1972 - يىل، ئەنقەرە. «دىۋان»، ئۇيغۇرچە، I - توم، 456 - بەت.

ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، ئالىم ئۇن نەچچە يىل جەريانىدا تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەرنى ئارىلاپ، يېزۇپ ماتېرىيال توپلىغان، ئاندىن بۇ ئەسەرنى يېزىشقا كىرىشكەن. «دىۋان» دىكى بايانلاردىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، ئالىم ئالدى بىلەن «كِتَابُ جَوَاهِرِ النَّحْوِ فِي لُغَاتِ التُّرْكْ» (تۈركىي تىللارنىڭ نەھۋىگە ئائىت جەۋھەرلەر) نى، ئاندىن بۇ «دىۋان» نى يازغان. شۇنداق بولغاندا، «دىۋان» يېزىلغان ۋاقىتلاردا ئالىم ئومۇمەن 50 ياشلار ئەتراپىدا بولغان بولىدۇ. بۇ ئۇنىڭ «دىۋان» ئۆمرۈمنى ئاخىرغا يەتكۈزدى، دېگەنلىرىگە ئاساسەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

5. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باغداتتا قانداق بارغانلىقى مەلۇم بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇ باغداتتا قالغان ئەمەس. مەيلى تەزكىرىدىن، مەيلى خەلق ئاغزىدىكى رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، ئۇ، 89 يېشىدا قايتىپ كەلگەن ۋە ئوپالدا 8 يىل مۇدەررىسلىك قىلىپ، ئەتراپقا ئىلىم-مەرىپەت تارقىتىپ، 97 يېشىدا ۋاپات بولغان. شۇڭا، ئالىمنىڭ ۋاپاتىغا گەرچە 900 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، خەلق ئۇنى ئەنئەنە بويىچە «ئىلىمگە ھوددىگارپىرىم» دەپ ھۆرمەتلەپ كەلمەكتە.

ئالىمنىڭ قانداق قايتقانلىقىغا كەلسەك، خەلق رىۋايىتىدە، باغداتتا مەخسۇس سودا كارۋىنى ئەۋەتىلگەن ۋە بۇ كارۋان «مۇق يولى» ئارقىلىق تۆگىنىڭ ئۈستىگە شۆھلىك ياساپ، شۇنىڭدا ئولتۇرغۇزۇپ، يامان يەرلەردە كىشىلەر يۆدۈپ ئېلىپ كەلگەن، دېيىلىدۇ.

تارىخىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، مىلادى 1103 - 1102 - يىللىرى ھۈسەيىن بىن مۇھەممەتنىڭ بىر نەۋرە تۇققانلىرىدىن ھەسەن بىن سۇلايماننىڭ ئوغلى ئەخمەت بىن ھەسەن ئارسلانخان تەختكە ئولتۇرغان ۋە 1105 - يىللىرى مەھمۇت بىن ئابدۇ جېلىل قەشقەرى يېتەكچىلىكىدە باغداتقا ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن. قاراخانىلار تارىخىدا بۇ دەۋر ئەۋلاتلار ئوتتۇرىسىدىكى نىزالار تۈگەپ، بىرقەدەر تېچلىق، ئىناقلىق ھۆكۈم سۈرگەن دەۋر بولغاچقا، ئالىمنىڭ مۇشۇنداق بىر شارائىتتا قايتىپ كەلگەنلىكى تارىخىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇڭا، بىز ئالىمنىڭ مەيلى خەلق ئەۋەتكەن سودا كارۋىنى ئارقىلىق ياكى باغداتقا ئەۋەتىلگەن شۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى ئارقىلىق قايتىپ كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت ھەر ئىككى خىل ئېھتىمالنى چەتكە قاقمايمىز. ئەگەر ئۇنى 97 يېشىدا ۋاپات بولدى، دېگەن رىۋايەت توغرا بولسا، يۇقۇرقى پەرىزىمىز بويىچە ئالىمنىڭ ۋاپاتى 1126 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

6. ئوپالدىكى «ھەزرىتى موللام» مازىرى ھەقىقەتەن مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مازىرى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى مەدەنىي يادىكارلىقلار باشقارمىسى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قوغداش ئورنى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسىنىڭ ئوپالدا ئېلىپ بارغان مەخسۇس تەكشۈرۈشىدىن چىقىرىلغان خۇلاسە بىزنىڭ بۇ قارىشىمىزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى.

7. مەسىلىنىڭ مۇنداق ئېنىقلىنىشى — بىزنىڭ پارتىيە 12 - قۇرۇلتىيىنىڭ پارلاق لۇشيەنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىلىم - پەن ساھەسىدە قازانغان زور ئۇتۇقلىرىمىزنىڭ بىرى. بۇ — ئىلىم دۇنياسى ئۈچۈن بىر يېڭى خۇش خەۋەر، شۇنىڭ بىلەن بىللە، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ۋەتىنى، يۇرتى توغرىسىدا غەرەزلىك ھالدا بۇرمىلاپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراشلار ئۈچۈن بىر ئەمەلىي جاۋاپ.

1983 - يىل 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، ئۈرۈمچى.

Ön sırada: Emin Hasan Kazi, Arapça çevirilerde yardımcı olan çevirmenleri ve Mirsultan Bey

Kaşgarî'nin diktiğine inanılan Hay Hay Terek

Kabrin uzaktan görünümü

Kaşgarî'nin Opal'daki temsilî heykeli

Kabrin içi

Mirsultan Bey ve Kaşgar'daki çalışma arkardaşları Kaşgarî'nin kabri önünde

İbrahim Mutii ve Mirsultan Bey

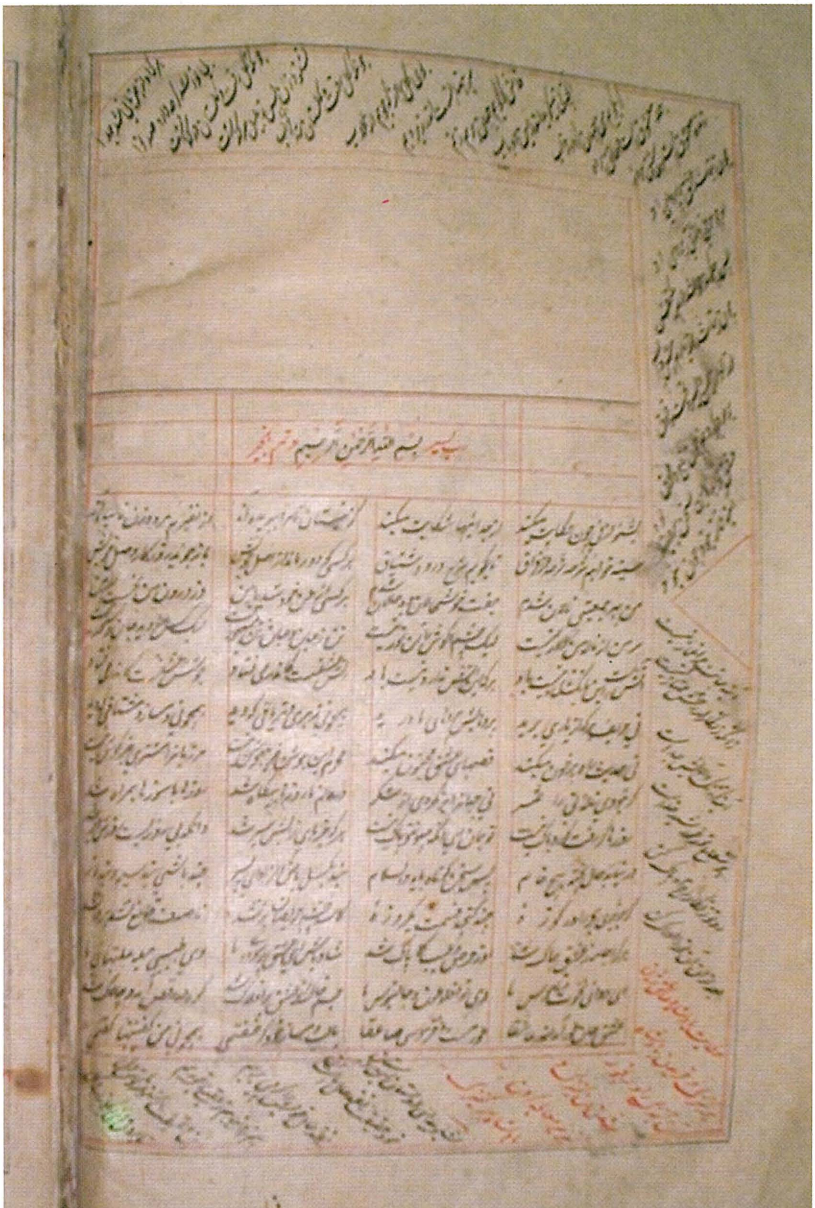

Vakıf senedinin yapıştırılı olduğu Mesnevî'nin ilk sayfası

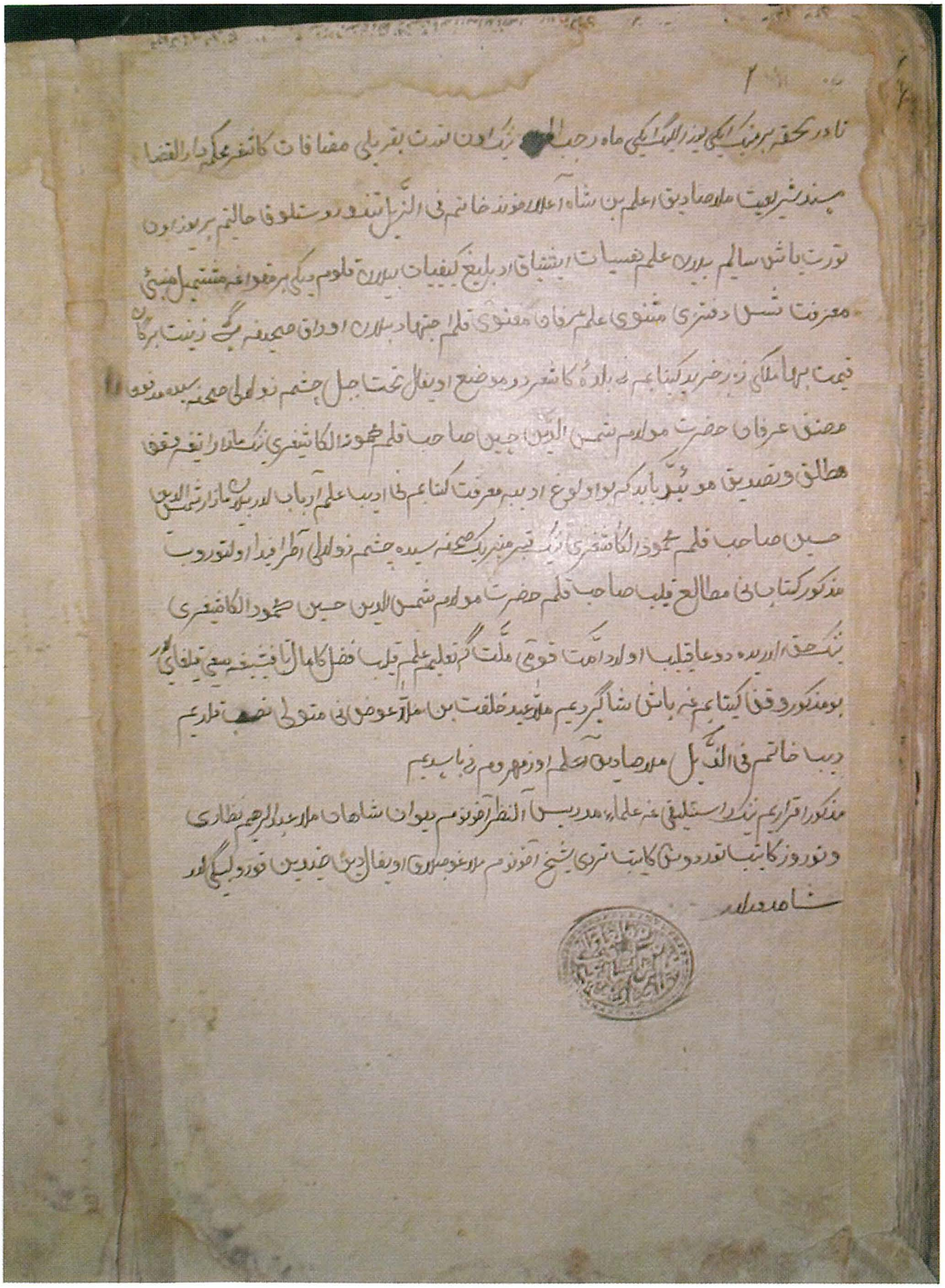

Vakıf senedinin fotoğrafı